Республиканың нийтилел-политиктиг сөлуну

1925 чылда үнедезилеттинген

ШЫН

№ 183 (14683) 1991 чылдың октябрь 30, среда

● Садар өртээ 20 көп.

ЧУРУКТА: Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң чолаачызы Роман Семис-оолович Монгуш бо хүннерде Чадаанадын бензинни эккеш турар. Бензини дажырларын хожудатпас дээш, ол хүнде ийи удаа Чадаанаже чедип, кызымак ажылдап келген.

Аныяк чолаачы шериг албанын эртиргеш, хүлээп алган техниказын камныг эдилеп, ийи чыл дургузунда чедишкинниг ажылдап турары бо.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва Рескомунуң транспорт херекселдерин түр ажыглаары-биле дамчыдар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

№ 371, 1991 чылдың октябрь 28.

Транспорт аймаан албан ажылынга болгаш хууда ажылга ажыглаар кылдыр түскайлап бээр дугайында министерстволардан, ведомстволардан, организациялардан, албан черлеринден болгаш хамаатылардан Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге кирген чагаалаарының болгаш билдириишкиннерниң анализи бар 66 транспорт херекселдерин дилеп, 297 билдириишкин киргенин көргүскен. Чижээ кандыг-даа марканың чиик автомобилин дилээн 145 билдириишкин бар, оон ангыда, УАЗ-452 болгаш 469 машиналарны дилээн 70, «Волганы»—32, автобустарны болгаш микроавтобустарны—32 база чүк машиналарын дилээн 13 билдириишкин киргең. Бар машиналарның 48,6 хуузун ажыглаанындан бээр беш чыл ашкан. Машина айтырыынга аажок бергедеп турар черлер болза, рынокче шилчилге айтырыгларын дарый шиитпирлээр кылдыр тургускан күрүне структуралары, культура албан черлери, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели, дүлей уруглар школа-интернады, «Деткимче» солуунуң редакциязы, Тыванын Аныяктар ассоциациязы, хөгжүм-шин театры, Кызылда күрүнеш педагогика институту, улус депутаттарының чер-чер Советтери, Тыва Республиканың Дээди Соведи болуп турар.

Транспорт аймаан ажыдалбанга болгаш хууда ажыл-херекке тускайлап бээр дугайында бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң болгаш хамаатыларның билдириишкиннерин чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң транспорт аймаан, чогуур органнар түүнел шиитпир хүлээп алгыжеге чедир, дараазында черлерге түр ажыглаар кылдыр дамчыдып бээр:

— ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының транспорт хандырылгазын организастаары-биле, Тыва Республиканың Дээди Советиниң ажыл-чорудулгазын хандырары-биле Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунга (оон сүмези-биле);

— РСФСР-ниң КП-зиниң райкомнарының болгаш Кызыл хооркомунуң эргезинге турган автомашиналарны улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга;

— бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге.

2. Машиналар алган бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери ол машиналарны мунуп турган чолаачыларны ажылга тургузар болгаш дамчыттынган эт-хөреңгинин бүдүн-бүүнү чоруун хоойлута дүүштүр хандырар.

3. Лимиттен ажа бээрген автомашиналарны машина чок бергедеп турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дамчыдып бээрин улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга чөпшээрээр.

4. Транспорт херекселдерин дамчыдар талазы-биле ажылды организастаарын партияның эт-хөреңгизин санап бүрүткээр талазы-биле (эш Ондар), РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң эт-хөреңгизин хуваар болгаш дамчыдар дугайында хөй-иитиниң санал-оналын өөренип көөр болгаш киирер талазы-биле (эш Парунин) комиссияларга база Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң КАИ килдизинге (эш Матюхин) дагзыр.

5. Бо доктаалды маскалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.
Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

* * *

Үстүнде доктаалдың бирги капсырылгазын өзугаар Тыва Республиканың Дээди Советиниң янзы-бүрү марканың 16 автомашиназын дамчыткан. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттеринге 35 автомашинаны хүлээткеп. Бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери 15 автомашина алган. Нийтизи-биле 66 автомашина ынчаар үлеттинген.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БЕШКИ (ЭЭЛЧЕГ ЧОК) СЪЕЗДИЗИНИҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эвлчег чок) Съездизиниң бодунуң ажылын октябрь 28-те Кремльдиң Улуг ордузунда катап эгелээнин мооң мурнунда дыңнаткан турган. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар. Р. И. Хасбулатов Съездиниң хуралын ажыткан болгаш башкарып чоруткан.

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин Россияның улустарынга. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге кыйгырыг кылып, чүве чугаалаан.

Съездиниң хүн чурумунга немелделерни депутаттар эртенги хуралга чугаалажып көргеш, бадылаан. РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эвлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунга дараазында айтырыгларны кииргеш, чугаалажып көөр кылдыр Съезд доктаатказын:

1. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазын соңгуур.

2. РСФСР-ниң Конституция судун соңгуур.

3. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында.

4. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Республика Советиниң болгаш Националдар Советиниң составынга чамдык чаартылга дугайында.

5. РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында.

6. Янзы-бүрү айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының албан-дужаалынга дараазында кандидаттарны хүндүскү хуралга дешпиткен:

С. Н. Бабурин — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Хоойлужудулга талазы-биле адакы комитединиң даргазы, Москва хоорай;

— И. В. Константинов — Экономиктиг реформа болгаш өнчү айтырыгларының талазы-биле комитеттиң кежигүнү, Москва хоорай;

— Ю. М. Слободкин — Солнечногорск хоорай судунуң даргазы, Солнечногорск хоорай, Москва область;

— Р. И. Хасбулатов — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы, Москва хоорай;

М. Б. Челноков — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Эртем болгаш улус өөредилге талазы-биле комитединиң кежигүнү, Москва хоорай.

Депшиттирген кандидаттар бодунуң программаларын тайылбырлаан болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының айтырыгларынга харыылаан.

Депшиттирген кандидаттар талазы-биле бадылаашкыннар кежээки хурал дооступ турда болган. Бадылаашкыннарның түүнелдериниң дугайында дараазында хуралга чарлаар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эвлчег чок) Съездизи ажылын хүүн, октябрь 29-та үргүлчүлээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эвлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунуң дугайында Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң

ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эвлчег чок) Съездизиниң **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эвлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киирер:

1. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазын соңгуур.

2. РСФСР-ниң Конституция судун соңгуур.

3. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында.

4. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Республика Советиниң болгаш Националдар Советиниң составынга чамдык чаартылга дугайында.

5. РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында.

6. Янзы-бүрү айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың октябрь 28.

МАДРИДТЕ ЧЕДЕ БЕРГЕН

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев октябрь 28-те тускай самолёт-биле Москвадан чорупкаш, ол-ла хүн Испанияның найысылалында чеде берген. Ону Испанияның бедик албан-дужаалдыг күрүне ажылдакчылары эвилеп ёзу-биле уткаан. ССРЭ Президентизинчү Испанияда барганынчү кол соруглазы — Чоокку Чөөн чүк айтырыын тааржыдыр шиитпирлээр талазы-биле тайбың конференцияга киржири болур.

(СЭТА).

ДЭЭДИ СОВЕТТИҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Тыва Республиканың күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын истеп хынаар талазы-биле күрүне комиссиязын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң кады хүлээп алган доктаалын ёзугаар дараазында составтыг кылдыр тургускан турган: комиссияның удуртукчузу Н. А. Ондар—Тыва Республиканың Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы, комиссияның кежигүнүнери: В. Б. Кара-Сал —Тыва Республиканың иштики херектер министри, С. С. Зотов — республика прокуроры, Ю. Т. Сталмодан — юстиция министри, С. И. Куулар — Министерлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң административтиг органнар талазы-биле башкарыкчы специализи. Комиссия ажылын дооскан болгаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей ат салган бодунуң түүнелин Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын истеп хынаар талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы С. В. Степашинниң адресинче чоруткан.

Бистиң республиканың Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге киргең болгаш оон үнген иштики документилерни, шифроте телеграммаларны истеп хыналданып үзинде комиссия сайгарып көргең, КАК-тың Төп аппаратының болгаш райсалбырларының удуртукчу база оперативтиг составы-биле чугаалажып, беседаларны кылган.

Республикага нарын байдал тургустунуп келири магатчок дээрзин барымдаалап база ССРЭ-ниң КАК-тан алынган айтыышкынга дүүштүр бедиткен дайынчы чоруктуң чамдык байдалын бо чылдың август 19-та комитеттиң тургусканы болгаш ол дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелинге илеткээни тодаргайлаттынган.

Корум-чурумнуң дериин үүлгедиишкиннериниң болгаш хөй-иитиге удур иле-рээшкиннериниң тыптып келирин болдурбас, амыдыралды хандырар объектилерге болгу дег овдактыг болуушкуннарны баш бууруглаар соксадыр сорулгабиле байдалдың канчаар хөгжүй бээрин хайгаарап көөрүнүң сорулгазын КАК-тың оперативтиг составының мурнунга салган турган.

Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң (ОБКК-ниң) айтыышкынынарын күүседир талазы-биле тодаргай хөделиишкиннерни Республиканың Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди август үймээнишиниң хүннеринге боттандырбаан деп түүнелди комиссия бодунуң ажылын дооскан сөөлүнде кылган. Политиктиг болгаш күрүне организацияларының, массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаан, хамаатыларның эргелерин үреэн кандыг-бир фактылар илереваэн.

Бистиң республиканың КАК черинiң структуразын өскертир, оон кол сорулгаларын тодаргайлаар, а ол ышкаш республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарарының дээди органнарының талазындан КАК-тың ажыл-чорудулгазынга контрольду күштелдирер талазы-биле санаалдарны комиссия бодунуң түүнел бижиинде айткан.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДАП ТУРАР

Бүгү-россияның Караа четпестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге күш-ажылчы коллективи тургустунганындан бээр чээрби чыл ажып турар. Бо үениң иштинде бүдүрүлге коллективи быжыглап, доктаамал ажылдап келген. Бүдүрүлгениң кылып үндүрүп турар түүлдериниң ассортиментизи база чыл санында улам калбарып турар. Тускай эртемниг мастерлерниң удуртулгазы-биле ында ийи кол бригада амгы үеде ажылдап турар. Чылдын-на хөй кижи ажы-ажылчы мергежилдерни чедип ап, оларның дузазы-биле ниитилелге ажыл-херекти кылып турар апарганнар.

Бо чылын коллектив база-ла чедиишкинниг ажылдап турар. Ниитизи-биле түүлгедиишкиннерниң ажылдап турар. Ниитизи-биле чүге ажыг кижиден тургустунган коллективтиң республика көргүзүүнге үлүү көскү бооп турар. Холхаптары, матрастар, ажылагый сеткилери дээш, оларның кылып турар өске-даа түүлдери калбак хереглелдиг бооп турар.

Бо чылдың эрткен тос айларында өөредилге-бүдүрүлге коллективи багай эвес ажылдаан. Чыл иштинде эвээш эвес — дөрт миллион рубльдин продукциязын кылып үндүрер турган, эрткен айларда 3 миллион 170 мун рубльдин продукциязын берген. Күш-ажылчы коллективтиң өрүлгазы немежип турар. Тос айлар түүнели-биле алырга, бир миллион 408 мун рубльдиң арыг өрүлгазын алган. Оок ачызында караа четпестер ажылчынарга немелде акша дузаламчызын бээр аргалыг болган. Бир эвес мурнунда аъш-чемге үжен рубльди ай санында берип турган болза, ам октябрь айда алдан рубльди берип эгелээн. Ол ышкаш компенсация түкүн алдандан чүс рубль чедирген. Ажылдакчыларның алыр акша-шалыңы база өскен.

Бүдүрүлгеде эки ажылдап, боттарының мергежилин бедидип турарлар хөй. Оларга Чечек Ламасановна Соболевская, Галина Үйнуковна Монгуш, а ол ышкаш Геннадий Монгуш, Юрий Кулаков, Владимир Монгуш, Ирина Ооржак, Алдын-кыс Монгуш болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Чыл төнчүзүнге чедир бүдүрүлге даалгазын түгле долдур эвес, харын ажыр күүседириниң аргалары бисте бар — деп, бүдүрүлге директорунуң оралакчызы Г. Ф. Дмитриева чугаалаан. — Рынок харылзаларынче шилчиишкин үезинде биске база-ла бергелер таваржып турар. Ынчалза-даа иштики курлавырларны долдур ажыглап, ажылга тывынгыр чоруктуң калбартказ, бүдүрүлгеөөредилге черинiң ажылын кошкаттайн турар бис.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ КҮҮСКОМУНУҢ ДЫҢНАДЫГЫ

Хамаатыларны 1991 чылдың ноябрь 7-8-те чыскаалдарга киржириниче кыйгырып турар ат салбаан хөй-хөй бижиктер Кызыл хоорайның девискээринде сөөлгү үеде көстүп кээп турар.

Национал ангыланыышкыны, күштеп-күүдээшкинни база кижиниң эргелерин кызагдаарының идеяларын соругдавайн турар кандыг-даа политиктиг партияларның база агымнарның митингилериниге, чыскаалдарынга хамаатыларның киржирин хоойлу хоругдавайн турар.

Ынчалзажок, бистиң ниитилеливис эрге-хоойлулуг күрүнеже углуг бар чоруур чүве болганда, чыскаалдар эрттиреринге хоойлуда көрдүнген чамдык негелделерни сагыры эргежок чугула.

Хоорай Советиниң күүсекчи комитеди хамаатыларны хоойлуну сагыырынче кыйгырып, чыскаалдарның организастыг комитеттерин бүрүткедирин болгаш чыскаалдар эрттиреринге чөпшээрел алырын санаалдап тур.

Чогуур хоойлужудулга актыларын үрээни дээш, акша торгаалы онаар административтиг харыысалга хоойлуда көрдүнгенин күүском база сагындырып тур.

Хоорай Советиниң күүсекчи комитеди.

БЕЛЕН БИС БЕ?

Барыын-Хемчик районда чаа тургустунган «Аянгаты» совхозтуң дирекциязы ниитиниң малын онча-менди чыл ажырар дээш чаа-чаа кандыг хемчеглерни ап турарының талазы-биле совхозтуң кол зоотехниги А. Т. Сарыгларның илеткелин Көдээ Советтиң күүскомунун хуралынга ажыл-агыйның бүгү малчыннырының киржилгези-биле чугаалажып көрген.

Бистер келир кыштаглаашкынга белен бис бе? Бо айтырыг хуралга кол черни ээлээн. Кандыг малды каяа, чүү деп черге кыштадырыл, шээр болгаш бода малдың санын, кыштагларда, фермаларда амгы байдалды Алексей Товаришаевич ол хуралга чугаалаан.

Төрүүр болгаш төрүвес коданнарны кайы кыштатга кыштадыр талазы-биле планны кылырының мурнунда совхозтуң дирекциязы малчыннар-биле сүмележип, оларның санал-оналдарын барымдаалап көрген. Ынчангаш оон ниити түүнелди үндүрген. Ынчангаш хой, өшкүнү 14, инек, сарлыкты 5, чылгыны 1, хаванны 1 коданга кыштадыр кылдыр көрген. Кыштаглар колдуунда белен. Ынчалза-даа чамдык кыштагларда чедир кылдынмаан түүлдер бар. Оларны суурнуң чурттакчылары, малчыннар боттарының кылып ап турар. Амгы үеде малчыннар хоһаштарында көже бергилээн. Оларга райпоюң тускай быжыглаан автолавказы доктаамал чедип, аъш-чем болгаш өске-даа чугула хереглелдин барааннары-биле хандырып турар. А совхоз бодунуң талазындан малчыя коданнарны сүт-биле узуктелиишкин чок хандырарын чедип алыр дээн.

Ындыг болза-даа, кышка белеткел ажылдарында четпестерниң бар болуп турарын күүском дүвүрээзин-биле демдеглээн. Тос айларның түүнели-биле алырга, совхозка 679 шээр мал, 28 сарлык, 41 хаван янзы-бүрү чылдагааннардан өлген. Төрүүр чүс хойга онаалтыр совхоз чугле 46 хураган алган. Күскү чуулданы багай чоруткан. Оон түүнелинде, үш коданда кодурнуң демдектери бар болуп турар. Чаа төрүттүнген анай, хураган болгаш хаван оолдары хүлээп алыр кажаалар белен эвес.

Аныяк малчын Роман Довгактың каяа кыштаары амдаа тодараттынмаан. Кыштагларда чеди чурттарга бажыңының үжүнде малчын өг-бүле чурттап турар. Чамдык малчыннарның өлөри соок, оларга дузалаар талазы-биле сагыш салыышкын кошкак.

Малчыннар юртуунга лекция, беседа номлуттунмаан, хуралдар болбазаган, зоотехниктиг өөредилге сөөлгү үеде шуут читкен. Бо ажылдарны сегидер талазы-биле кым-даа сагыш салбайн турар.

Бо чылын агаар-бойдус таарымчалыг болганы-биле тараа, сигеннiң үнүжү эки болган. Ынчалза-даа ажылды эки организастап шыдаваанындан ажыл-агый малга сиген белеткээриниң планын күүседип шыдаваан. Ниитизи-биле бүгү малга 1409 тонна сиген хереглеттинип турда, 880 тонна сиген, 140 тонна саван кылдынган. Ам-даа 300 орангок ажыг тонна сигенни чедир кылыры негеттинип турар. Ынчангаш бар арга-курлавырларны ажыглап тургаш, мал чеминге немерени ам-даа тургузуп алыры күүском совхозтуң дирекциязынга сүмелээн.

Сүүт САЯ.
Барыын-Хемчик район.
Аянгаты суур.

База катап акция дугайында

ҮНДҮР ШУУДА БЕРДИ

Эрткен субботада (октябрь 26) үнген «Шын» солуунуң ушку арнында «Ойнаарындан сезинме» деп материал парлаттынган. Ында буянныг сеткил акциязының дугайында бижээн болгаш ол оюнну автор деткээн. Чүге дээрге ол, шынап-ла, буянныг сеткилдиглерниң оюну.

Сөөлгү үеде Тывада чептеэзэн, хөй янзы өртээ улуг акцияларны улус бот-боттарынга сыгажып турар апарган. Оларның келген черлери чүүттүн хоорайлары: Москва, Новосибирск, Барнаул... Чүвенин шынын алыр болза, Тываның акша-төгерии ол хоорайларже үндүр шуужуп агелээн-дир. Өске хоорайларның акцияларынга Тыва иштинге эргилип турар: боттарывыска-ла ажыктыг.

«Ойнаарындан сезинме» деп чүүлге мынды одуруглар турган: «Харыысалгалыг ойнаар болза, харындаа ботка орулга кирер. Ынчангаш солуннарга киреп. Ынчангаш бар арга-курлавырларны ажыглап тургаш, мал чеминге немерени ам-даа тургузуп алыры күүском совхозтуң дирекциязынга сүмелээн.

Суруг САЯЯ.
Барыын-Хемчик район.
Аянгаты суур.

Чагыдылга-92

«Шын» солуунуң 1992 чылда чагыдылгазын узаткан.

Солуннуң чагыдылгазын харылзаанның шупту салбырларында болгаш хөй-иитиниң тарадыкчылары хүлээп ап турар. Чагыдылганы чылда өртээ 25 рубль 10 көпеек, чартык чылда 12 рубль 55 көпеек.

1992 чылда солуннуң чагыдыкчыларының кичээнгейинге: «Шын» неделяда 5 катап үнер.

Солуннуң чагыдылгазы бо чылдың декабрь 15-те доостур.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

54241

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

Пв место литер

54241

на газету (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки руб коп. Количество комплектов 1

Стоимость пересылки руб коп

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Аныяңдан адың камна

ЭГИННЕРДЕН ТУТТУНЧУП...

Эрткен чылын аныяктар солунунуң «Ажык-чар микрофонунга» амгы үеде культура амыдыралывыстың, езучанчылдарывыстың, ыр-хөгжүмүвүстүң, ажыл-чанывыстың дугайында түүлдү бижээн мен. Ам база катап ол темаже эглиримни үевиң байдалы албадап келди.

Амгы бо хаймынга үеде чөнүвүстүң угаан-медерели көйшакталып чор. Кайда-даа хүрал-суглаа, чыыштар көвүдээш туруп берген, оларның доктаал-саавырларының, маңнык-тодевилелдериниң хөөнүге угаан эдерээр. Чаңгыс аай баар орук-чирик орта-ла билдинмес. Угаан-сарыылдыг кижилер безин удур-дедир херекселгекеи мындыг үеде аныяк чалыы салгалдаанның азып-тенип, төөреп чоруурудаа үнө. Массалыг информациянның чепсектери бөгүн бирээни, эртен өскени чугаалаар. Коммунистерниң партиязының буураны-биле идеология, пропаганданы ким холга алганы орта-ла билдинмес. Ооң чылдагаанывиле 7 даштыкы пропаганданың «бүүм-чидим, күш-күүлел суртаалдаан идеологияны хүп бүрү аныяктарның судал-дамырынче сиңип киргип турар.

Школа реформазы деп чүве кезек када хөлээзин үндүрген, шимээн барды. Школа дооскан хөй-хөй аныяк-өскенивис ам-даа ажыл чок кылашташпаан. Улаштыр өөренир харык үлөм нарыыдап келген. Шыдалы багай улустуң ажытөлүүн даады өөредилге чери доозары бергедээн. Ынчаарга доозукчу бүрүзү-ле алдыы медальдыг болбас-ла болгай. Бо кижи бодаарга амгы школа доозар чаштарны, ийи-үш хире түскай эртемниг доозар кылдыр белеткээ эки. Улаштыр ажылдап, мергежилии бедидеринге дөгүм болгай. Школата өөреникчилерни хөй-ле эртемнер-биле чүдүрбес, күш-ажыл кижизидилгези бирги черге турзун. Аныяктарның корум-чурум үрээр чоруунуң бир чылдагааны өөредилге системазын кайы шагдан бээр чаартпайн келгенинде. Салым-чаланыг ыраажы таныыдаан, мергежилдиг тудугжу саазын нөктеп, ховар хөгжүмчү хөй кадарып, дээди эртемниг агроном борбак садыда-даа ажылдап чоруурла боор чүве-дир.

Бичиизин аргалаар, улуун хүндүлээр деп чаагай чанчыл читкеп. Ооллар араазында хамаанчок, уруглар араазында безин эп-найырал деп сөстүң үнези чок. Чамдыктарның думчуун хараар деп чүвези кедергей. «Үптеп аар», «хүнаап аар», «үшта шаап аар» деп сөстер аңаа оңг чүве апарган.

Чөнүүң культурлуг дениелиг бедик-де болза, корум-чурум үрээр чорук ээвээжээр. Чамдык бодуң өрү көрдүнер удуртукчулардаң бедүүш малчын, тараажының культуразы бедик боор чүве чораан. Эрткен соңгулда кампаниязының үезинде бистиң хүндүлүг кандидаттарывыс безин удурланыкчыларын эки-бак сөглеп турда, кандыг-даа аспырак кадайлардаи дора, ооң эрткеш, солуң, сеткүүлге безин ааска эптешпее сөстер кестүп келгилээр чорду. Улуг угаанныг политиктер удурланыкчыларын хүндүлеп билир дээраин төөгү бадыткаар. Депутат ат дээш кыдыг мөсилдежиишкин аныяк-өскенге өөредиг-жиг хире өөделиг чүве бербес. 60 чылдардан бээр аныяк-өскенивиске багай салдарны чедирип келген бис, ам-даа чедирип чоруур бис.

Аныяктарга маллаң ажыг мал, эттеп ажыг эт, тодугдога амыдырал аазап чораан, ам бо хүнерде наркомания, самыын-садар чорук, күштеп-күүлээшкин, өлүржүр-чидиржир чорук экелеп бердивис. Азаалашкын кылырының бетинде, бистиң хүндүлүг депүттаттарывыс эдипкеп сөзүн думчуурга кертип алаа эки-дир ийин. Кергээн чаш чүректерни хоозун аазаашкын-биле эмнеп ап шыдавас бис. Угаанмедерелди, культурлуг сайзыралды бедик деңнелге чедирип албас болза, чүс-чүс аныяктарывысты чеже-даа хоозун сөс-биле эдип-чазап адырывыс чөгенчиг-ле боор. Ожежириивиске өлүрүкчүлер апаар, аазаарывыска азыралдыкчылар апаар.

Аныяктарывыстың тенек чорүүн чамдыкта мырынай чөгенчиг чүвелерге чарбыыр бис—дуу-ла дискотека, дуу-ла видеосалон, дуу-ла хөлүүгүлүш (тусовка) бурууллуг болуур. Бедик культурлуг аныяк кижилер ол түгү чүүлдерден эвээш ап, багыы шүүреп каалтарлары-дыр ийин. Бистиң бөгүн сеткилге чоок хүдээп ап чадап турээрывыс рок-музыка, поп-музыка, видео, диско, дизайн дээш чаа чүүлдер үезинге күлтураазы-дыр. Аныяктарны ол культурага шампаан херээ чок, ол бүгү база-ла үези кээрге үткүй кел чоруур чаа агыма, чаа салгалга оруун чайлап бээр болгай. Харын ол бүгүге чаа национаал утка-шыыар киирер херек. (Ол дугайын кожавыс моол сумуга чораан, көрген чүүлдеримни тускаи бижиир мен). Амгы культура ажылдакчылары, чогаалчылар, композиторлар үеден чыда калбайн, бо темаже база ханылаза эки боор. Оон башка бистиң ансамбльдеривистиң ырларын дыңнап орарга, сөстери утка чок, чевен, чүгле хөгжүм каастап чоруур суг болгулаар-дыр. «Тыва» ансамблиниң күүселдезинде ыры-хөгжүм-даа, сөстер-даа, хөөмей-сыгыт-даа чайгыс аай аас чогаалынга үндезилеттингеп болгаш чаражы кайы хире ийик! Ынчангаш чоп аңаа ынак.

Ынак ансамбльдеривистиң амгы байдалы кандыг ийик, артистеривистиң акша-төгери кызыы, идик-хевви чегей, аппаратуразы чедишпес, бажың-балгат чок. Олар тыва чонуүң алдар-адыын телегей арепазынче сөөртүп үнүп орарлар болгай. Олзага сөттарывыстың-на төл-кара аныяктарывыс чамдыктары дужамык боор, эт-севии оорлап, үргеден, шош-содаа үндүрүп, шаптык-моондак доктар чедирип чоруурлар болгай. Ол-ла аныяктарывыстың корум-чүрүмүн түзү, бертик-межелии, балыг-сорбузуу эмнээр дээш мун-муң акшаларны чашкаанган турар бис. Ол бүгү акшаларны ансамбльдеривиске берген болза көрем! Иштики херектер министерствозунуң корум-чүрүм тударынга үндүрүп турар акша-хөреңгизи-биле, чонуүң эки тура дузалаамызы-биле кирген хөреңги-биле чаа-чаа салоннар, аныяктар төптерии, ойнаар шөддер ажыдып албас бис бе?! Сөөлгү үелерде идеология, пропаганда ажылдары чүгле культура ажылдакчыларының мойнунда кээп дүштү. Оларла чон оргузуунда сурталл ажылы кылып чоруурлардыр.

Чамдык оолдар бажы эзттенирден эртежеш, кижилерниң үе-чергезинии, чонуүң төлептиг оолдарының амыдыралынга чедип эгелеп, Барыын-Хемчиктиң шагдаа ажылдакчызын, Тес-Хемге культура ажылдакчызын өлүрүп кагды. Чижектерни оон-даа уламчылап болур. Ам даарта кижи тыны үзүлбес дээрзин кым магадылаарыл?

Төп-даа, түс черде-даа парлалга арыннарынга хопкочу-биле холуй республикавысты кузумга борап алгаш, канчап хамыны хайындыр бодавас бис. Амгы чөөрби хар шагда ажа берген аныяктарывыстың угаан-сарыылы чаш хевээр боор-дур. 20—30 хар назы үези дээрге кожуур, сүмү даргалап, колхоз, совхоз удуртуп болур назы-дыр. Ынчангаш түүлүмүүн эгезинде школадан эгелеп ажылга өөредир дээним ол.

Амгы бо рынок байдалында садыг-саарылга безин кылып билбес болгай бис. «Тываның аныяктарынга» миниишкинниг «Бич» деп түүл парлаттынды. Бо кижи кайгап хамнас чүве-ле-дир. Канчап черле хөөкүй-ле ада-иезинии ыштың соогунда, чайның изинде дерии теп турғаш, ажылдап алган акшазын мегелеп алгаш, сонгаар хоорайлар кезип, өөренген студентилерге шаптыктап чоруп турар боор чүвел? Ол студентилериң аразында өскүе-чавыс-даа, кыргаи адаелиг-даа улус бар-ла ыйнаан, ол хөөкүйлерни коргудуп, сүртедип, акша-көпеек негээн чованчыг эвес чүве бе? Бегүн өөренип турар эмчи уругну дорамчылап хаай, келир үеде аңаа кадыын көргүзүп канчап киирер сен?

Ам коммунистер партиязы ажылын соксатты, аныяктарывысты кайнаар эдертип силер, эштер демократтар?! Бодум көрелим бо: ак хой чыдыннан эгелеп аштаныпарыгланып, аажы-чанывысты эдип, ак-көк Тывавыс, ада-иевивис дээш, активистен чүүтүнүүр, эдээвистен халбактанчып, эптиг-найыралдыг боор көрээлиңер, аныяктар

Николай ООРЖАК.
Культура ажылдакчызы, шүлүкчү.

Ниитилел-политиктиг кылдиктеп: Автор бо чүүлүнде эвээш эвес айтырыгларны кадүрген, мурнунда хөй бижээн-даа, чаа-даа темалар бар-дыр. Ам бижинчилерден, аныяктар-биле ажылдап турар эштерден тодаргай дилээвис бар. Аныяктар кижизидилгезинии, өөредилгезинии, оларны ниитилелдиң амыдыралынче ёзулуг-ла киришиттиреринии талазы-биле, рынокче шилчилгениң бо үезинде аныяктарны ажыл-биле хандырар, эне сагыгыр-тывынгырларның чаа аргалар-биле ажылдаарынга деткимчени көргүзер дээш шыкаш өске-даа чүүлдер талазы-биле тодаргай ажыл-херектер дугайын солуунче бижип көрүүр. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, чүгле чугаа, сургаал эвес, боттуг ажылдар дугайында материалдар солуига херек болуп турар-дыр.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаанда участогунда даандырган ажылын ак сеткилдиг күүседип турар мурнакчылаэ хөй. Чер өрүмнекчилери Иван Семенович Качан, Борис Иванович Сенги, кран башкарыкчызы Леонид Иванович Кайгородов бүдүрүлгеде хөй чылдарда ажылдап келген. Олар планның оналлдаарын доктаамал ажыр күүседип, мурнакчыларның одуруунда чоруп келген. Бүдүрүлгениң мурнакчылары чыл планын хуусаа бетинде күүседир дээш кызымак ажылдап турэр.

ЧУРУКТА: «кара алдын» тывыкчылары Иван Качан биле Леонид Кайгородов.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Авторлуң сөзүү болгаш фотозу.

ПЕТР ХААННЫҢ ҮЛЕГЕРИ-БИЛЕ

Октябрь 11-де үнген «Молодежь Тувы» солунда Ю. Тас-оолдуң дыңнадыын номчаш, пат кайгадым. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. Мельников чехтерге хөмүр-даш, ыяш бергеш, олардан 1 тонна саржат алыр кылдыр дүгурушкан болду.

Бо дугуржулга, мен бодаарымга, окта болбаан. Хөмүр-даш биле тудуг ыяжының өртээ саржат өртээнден аар болгай. Тудуг ыяжы кылдыр кезип алыр ыяш чүс-чүс чылдарда өзүп кээр болгай. Саржат садып алырын кандыг-бир өске арага-биле дугуржуп алза. Саржат дээрге тыва чонуүң чүс-чүс чылдарда кылып чип келген чеми-ле болгай. Оны будүүрерде хөй чарыдалдар үнмес: чүгле малды көвүдедир азыраар, бо-ла-дыр. Саржатны чыл бүрүде улам көвүдедир будүрүп ап болур болгай. А хөмүр-даш биле ыяштыынчаар будүрүп алыры болдуңмас. Ыяшты суг хөлүн эрттир хөйүү кезерге, чуртувустуң агаар-бойдузунга хоралыг. Муң тонна саржат дээрге, ындыг-ла хөй эвестир. Кижи бүрүзүнге үш килограмм омаажыр деп санадым. Ол саржатны төндүр чиггеш, оон соонда кымдан, чүүү-биле саржат садып алырыл? Каш чылдар иштинде ынчаар садыглажып амыдыраар бис? Он, чээрби азы 50?... Оон соонда канчаарыл?

Үстүнде бодалдар-биле алыр болза, чехтер-биле дугуржулга биске когаралдыг болур-дур. Оон орнунга бо каш чылдарда бүгү акша-хөреңгиниң кижи күжүн мал азыраарынче утландырган, ол ажылды сайзырадып алыр болза, дараазында чылдарда бис боттарывыс чехтерден хөмүр-даш садып ап болур ийик бис. Чүгле мынчаар сайзыраарынче утландыр боданза чогуур.

Чүге мындыг когаралдыг дугуржулгалар үнүп кээп турарыл? Чүге дээрге удуртуп баштаар дарганар амдыгаа чедир үстүнден сургадыр ааажы-чаңындан ам-даа уштунмаан, садыглаар-саарар аргазын шинээдип албаан боон турар-дыр.

Тыва Республиканың бойдус байлаан садып-саарарда бүгү чоннуң санал-оналын дыңнаашаң, оон шиитпирлээр

«Шынның» көдээ ажылагый килдизинден: Авторлуң чагаазын барык ол-ла хевээр парладывыс. Оон утказы билдингир-дир. Чехтерден саржат садып алыр дээнивис шын. Ол эки амыдыралдан эвес. Саржат чеже-даа тывааларның национал чеми болза, ону боттарывыска четчир кылдыр бөгүн кылып, курлавырлап албаан-дыр бис. Ынчангаш чехтерден садып алырывыс ол. Кымның буруузуу? Боттарывыстың! А. Мельниковтуң мында буруузу чүл?

Мал-маган өстүрерин, ак чем кылырын көвүдедирин автор аңаа бир чүве кылдыр көрүп турар-дыр. Мынчага чедир чоп орган бис? Сөөлгү үеде тывалар, эң ылаңгыя аныяк салгал, малдан оспаксыраан болгай. Малчыннаар, мал азыраар күзелдиг кижилер эвээжээн. Малдың саны чыл бүрүзүнде кызырлып, сүт саалдазы кудулап орар. Сүт садып алыр дээш кижилер кара дан бажында-ла магазинner эжинге эдлечерге кылдыр доктаатса чогуур.

Эң сөөлгү саналым. Бир эвес чехтерден кандыг-бир агрегат азы будүрүлге машиназы алыр дээн чүве болза, ыңаар кижилерден өөредип чорудупса, өөренип алгаш келгеш, Тывага машиналарны дөмейлештир чүге кылып шыдавазыл? Черле шыдаар. Улуг Петр-1 хаан даштыкыта ийи чыл ажылчын боон ажылдап турган, суг хемелерин тударын ыяк өөренип алгаш келгеш, чүртүнга чаа хемелерни тудуп турускандаа болгай. Бо чижектиг болзувусса, кандыгыл?

Даш-оол ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ОҢУ ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

«Шын» солуниуң октябрь 22-де үнген номеринде Игорь Иргиттиң «Каайлы черии дораан туругзаар» деп чүүлүнге мен база каттыжып тур мен. Тываның ап-кы дег бүгү-ле байлаан Саян артыиче ажырып-ла тур. Чаңгыс бо ай-даа эвес, үр үе иштинде ол ындыг боол келген.

Тывага нормалаш эккелдирген барааннны, аъш-чемни дедир Саян артыиче сөөртүп турар. Хоорай чурттакчылары эвээш-биче-даа болза, талон-биле садып ап орар, а район төвүнде, суурларда байдал кандыгыл? Күрүнениң каайлы доскуулун тургузары албан, үе оңу негеп келген. Оске республикаларда ышкаш, посылка, бандеролдарны кызыгаарлаар болза эки. Мен ажылым аайыбиле ол бүгүнү база көрүп турдум. Чүнү-даа чорудупла турар боор-дур. Чижээ, посылкалааш, пылесос безин чорудуп турган кижини көрдүм. Суверенитетти хүлээп алган херээ чүл?

Наталья ОЮН.
Успенка суур.

ЧАГЫДЫЛГА ЗОО АШКАН

Улуг-Хем районуң Арыскан суурунуң харылзаа салбырының ажылдакчылары келир чылга республика болгаш төп-даа солун, сеткүүл чагыдылгазын хандырар дээш чон ортузунга тайылбыр ажылын калбарткан. Оон түңнелиинде суурнуң чурттакчылары болгаш «Арыскан» совхозтуң малчыннары-даа баштайгы чагыдылгага идепкейлиг киришиен.

Солуннарның чагыдылга өртээ улуг-даа болза, чамдык кижилер ийи-үш чедир чагыдылгаларны кылып турар. Чижээ, «Арыскан» совхозтуң хойжузу Төрекүнаш «Шын», «Тувинская правда», «Улуг-Хем» солуннарны бижидип алгаш, өскелерге үлегерии көргүзкен. Ындыг чижектерни ам-даа көргүзүп болур.

Солуннар чагыдылгазын чорударынга Арыскананың харылзаа салбырының начальниги Зоя Калдар-ооловна Норбу, почтачы Саяна Тулушовна Норбу олар идепкейлиг киржип турар. Ниитизи-биле чагыткан солуннарның саны үш чүс чедип турар. Оларның иштинде «Шын» солунну 66, «Тываның аныяктарын» — 57, «Тувинская правда» солуну — 2, «Эне сөзүү» — 7, «Тыва Республиканы» — 5, «Сылдысчыгашты— 23, «Улуг-Хемни» — 57, «Деткимче» солуну — 5, «Центр Азии» солуну — 2, «Молодежь Тувы» солуну — бир кижи чагыдып алган.

Теп солуннарга бижидилге база чорун турар, «Учительская газета» солунну дөрт, «Аргументы и факты» дээр неделя санында үнер солуну — чээрби чеди, «Комсомольская правданы» — чеди кижи бижидип алганнар.

Арыскан суурда республика болгаш төп-даа солуннарга бижидилге үргүлчүлеп турар.

Б. КЫРГЫС.
Улуг-Хем район.

ӨРТЕКТЕРИВИС ААР БЕ?

«Крестьянская Россия» деп солунга Федерацииның барык бүгү регионнарында (зевискээрлериниле) базаарларда өртектерии байдалын көргүскен улуг таблица үнген. Оон иштинден түгле найысылалда (Москва), кожаларывыста (Красноярск, Улан-Удэ) өртектерии бистиинге деннеп көруптаол.

Чижээ, Москвада эът (иненттиң, хавапның) 15-тен 50 рубль чедип турар, бистe 15-19, Красноярскиде 17-23, Улан-Удэде 18-20. Оң борбак чуурганы Москва базаарындаи 10 рубль-биле садып алыр, бисте 3 хире рубль. Картофель биле капуста Кызылда 2-2 руб. дээн, Москвада 3,5 биле 4,5 руб., Красноярскиде капуста бистииидеи 1 руб. аар. Бурятияда база ындыг. Морковь, свекла өртээ бисте ол черлерден 2-3 рубль чиик боон турган-дыр.

Ажыг-даа бол, олар чокта чем амданныг эвес болур согуна биле чеснок садып алыр дээн кижи Москвага бистиинге болаарга 2-деи 7, Красноярскиге 2-деи 3 рубль хөйүү төлээр, чогум Улан-Удэде олар бистиинден чиик өртектиг.

Оон-моон сөөртүп экеп турар яблокту бистер уругдарывыска садып бээрде деннеп турар черлеривистен оранчок хөй акша төлеп турар-дыр бис: москвачылардан 5, краснояржылардан 8, улан-удэжилерден 3 рубль ылгалдыг кылдыр.

Арбуз бо чылын биске хөй болган (ол кымның ачызы деп чүвени база эки билир бис). Чогум-на ындыг болганындаи — конкуренция-чижиишкин турганындаи — сентябрьда бис ону Красноярски чурттакчыларындан 2 катап, бурят эштерден 3 катап чиик өртек-биле садып чип турган-ыр бис.

Адак соонда, огурец болган помидор дугайында — олар бистии чарлыксавас чемнивис апарган дээ, чазыг турбас. Оларның өртектериниң талазы-биле кандыгыл? Кожавыс крайда огурец өртээ бистиинден 2 катап, помидорнуу — 2 рубльже аар-дыр. Москвада бир килограмм огурец 10 рубль азы 3,3 катап хөй өртектиг. Улан-Удэде бистии-биле барык дөмей.

Ниитизи-биле алырга, таблицада киирген 71 девискээрниң чамдыктарында инек эзли 70 руб., хой эзли 50, бир литр сүт 8, капуста 10, согуна 15, яблок 23, помидор, огурец 20-25 рубль чедип турган боор-дур.

Өртектеривис кандыгыр? Кандыг-бир түңнелди бо бичии чүүлден үндүрүп болгу дег.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
белеткээн.

ТАМЫДАН ДЕҢГЕ УШТУНЗА

1991 чылдың октябрь 2-де Тывага демократтыг шимчээшкиннин эгелекчилериниң болгаш удуртукчуларының бирээзи К. Бичелдейни республиканың дээди политиктиг эрге-дужаалга сонгааны-биле бисте демократтыг революцияның бирги чадазы доозулган деп дидими-биле чугаалап болур. Ийет, бистер мындыг байдалды Улусчу фронт деп шимчээшкинни тургузуп тура-даа, соңгулда мурунуң компаниязының үезинде-даа бирги чаданың сөөлгү соруглазы деп салып, тиилелге чедип алырынга элээн үе негеттинерин билип турган бис. Ынчаза-даа чурттуң дээди удуртулгазынга турган политиктиг «сүлчээчилериниң» август үймээнии организастааны демократчыдылганы улам дүргедеткен болгаш алызы барып черле тургустунар ужурлуг байдал тургустунганы ол-дур.

Демократтыг революцияның ийиги чадазының кол сорулгазы чүл? Чурттуң, оон-биле кады республиканы богун тургустунуп келген ханы экономиктиг кризистен уштуру. Бо эң-не нарын болгаш берге айтырыг. Моңу шиитпирлеп шыдавас болзувусса, элээн болганда, чоннуң килеңи демократтарга барып дүжер эвеспе. Ынчаза-даа удуртулгада чаңгыс демократ олурупса-даа, оон кады айтырыг шиитпирлээр кижилери биеэки-ле партийжи-номенклатура системазынан үнгенниер болуп турар. Мындыг байдал чүге чедирип турарын Москвадан болгаш оскедаа регионнардан көрүп тур бис. Черле ынчаш бисте үш-дөрт салгалдың дургузунда тоталитарлыг системага кижизиттинген болгаш практика кырында демократия көрген дарга бисте чок.

Ынчаза-даа Тывада чоннуң алызында томаанывы-биле чүртүүн чамдык черлеринде ышкаш, чидиг политиктиг үскүлежиишкинниң тыптып келэри үндезии чок деп бодаар мен. Ажыы-биле чугаалаарга, номенклатурада хөй кезии чон дээш карак кызып ажылдап чораан, бедик мергежилдии кижилери-дир. Олар-биле кады ажылдап, тамыдан деңге уштуңуп үнер апаар бис. А хөй чылдарда чагырып дүжаар системаның методтарынга өөренип калган, чаа тургустунуп келген байдалды хүлээп албас, харыында демократтыг удуртулганың шиитпирлерринге шаптык кадарын оралдажыр кижилерни илередип, олардан шиитпирлии-биле адырлыр ужурлуг бис. Маңаа бир сандайдан өскезинче олуртур чанчылдан уштуңуп, чаа идеяларлыг аныяк кадрларже сагыш салза эки боор. Бо талазы-биле Моолдуң чаа хөгжүп орар демократиязынын эге базымнарынын чижээ солун болуп магат.

Дээди Советтиң удуртулгазында чаңгыс демократ «агаар» өскертип шыдавазы билдингир. Ынчангаш Тыва Республиканың депутаттары удуртулгага организастыг өскерилгелер дугайында айтырыгны көдүрүп экээр боор деп идеген артым.

Амыр ХОЮГБАН.
Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суур.

БОДУНУҢ КҮЗЕЛИ-БИЛЕ

Өвүр районнуң Солчурга хөй чылдар дургузунда малчыннап чораан Э. К. Монгуш бодунуң күзели-биле арат ажыл-агыйынче шилчээн. Экер-оол Кечил-оолович-тиң күш-ажылчы аргадуржулгазы улуг. Улус депутаттарының Хандагайты суур Соведи-биле кереэнии чаргаш, чогуур документилерни-даа, банкыдан чээли акшаны-даа алган. Ыяшты тайгадан хөлезилеп сөөртүп алгаш, кажаа-хораазын тудуп, белеткеп алган. Ону бодунуң төрелдери-биле кады кылган.

Дуржулгалыг ажылчын амдыызында 20 тонна сиген-ни суудуп экеп алган. Экер-оол Кечил-оолович тулуг материалдарын кезип белеткээрииче, ону сөөртүрүнге, хой болгаш инек кажаалары кылырынга 8 муң хире рубль чарыгдаан.

Амдыызында оон колдунгла 80 шээр, 20 бода мал бар. Олэрниң ниити саның чоорту 250 баш чедирер бодап турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Амыдыралывыс айтырыглары

УПТЕКЧИЛЕРНИ КАНЧААРЫЛ?

Бо чайын оглум ажылдаш, Кызылдың хүрээ чоогунда столовая чаңы-биле чанып орда, 6 үптекчи таварыкын келгеш, «бөргүн бер» дээрге бербеске, үш катап бижектээн. Оон оглум барып ушкан чыдырда, машина келирге, үптекчилер дезип-кеннер. Ол машинаның эзлери ак сеткилдиг, эриг баарлыг улус болгаш, оглумну Кызылдың кезер эмнелгезинге эккеп кааннар. Хөөкүйлериниң дузазында бөгүнге чедир өөрүп чоруур мен. Харын-даа олар оглумнуң амы-тынын камгалап каан. Ачы-буянныг эмчилерге кезээде мегейип чор мен.

Бо чорук амгы үениң үштап-баштап орар кижилериниң кошкак ажылдап орарында деп-даа бодай бээр мен. Чагырга мырынай чок болган. Ниитизи-биле корум-чурум баксыраан. Оон-биле чергелештир хооп-лу-дүрүмге чагыртыр кижи барык чок болу берген. Мынчаар чурттаарга, канчап черле таарыырыл? Маңгысталчак амыдыралдыг улус ковудээн. Үптекчилериниң, өлүрүкчүлериниң бажы эзттенип, хооп-лу-дүрүм-даа тоовас апарган.

Шаанда ТАР турда хооп-лу кончуг шыңгыы турду. Ындыг болгаш корум-чурум база эки чүве. Ам ол хооп-луну Тыва Республика иштинге ажыглаар кылдыр катап тургусса. Корум-чурумну үштап-баштап турган партия дүшкеи болгай. Хамык-ла чагырга Советтерде келген. Шынында Советтерниң ажылы кошкаандан үптекчилер, өлүрүкчүлер ковудеп, бүгү-ле байдалдың сандарап турарын, дирелип келгени ол бе? Удуртукчу органнарда ажылдап турар даргалар бүгү байдалды чонга таптыг тайылбырлап берзе деп күзеп орар бис.

Дамдын-оол ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

Тайылбыр

ЧАА КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Ол хүлээп алдынар бе?

Чүртүшарның, республикаларның Үндезин Хоойлуаун эки билир силер бе? Чижээ, әргелериңер болгаш хосталгаларыцар камгалаарына конституцияларны ажыглаан силер бе? Номчукчулардан ынчаар айтырар болза, оларның хөй нуруузу Конституцияны кажан, каичаар ажыглааның сактып шыдавас боор. Бистиң конституцияларывыс дорт ажыглаттынар, хөделир хоойлулар болбааны-биле ындыг байдал тайылбырлаттынар. Конституциялар колдуунда эрге-хоойлу норма-чижектери эвес, а политиктиг декларациялар болуп келген. Ындыг байдал ылаңгыя хамаатыларның эргелериниң бодаш хосталгаларының дугайында белүкке хамааржыр. Чүртта болуп турар чаартылгаларның байдалында чаа Конституцияны дүрген хүлээп алырының эргежок чугулазы түргүстүнүп келген. Чүге дээрге Россияның 1978 чылда хүлээп алдынган Конституциязы ниитилел хөгжүлдезинге мооидак болу берген.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелин дораан ажылдап кылыры эргежок чугула деп РСФСР-ниң улус депутаттарының Бирги съездизи санап көргеп. Ону кылырында 102 кежигүн составтыг Конституция комиссиязын бадылаан (Тыва Республикадан од комиссияның составынга Ч.-Д. Б. Ондар кирген) болгаш төлевилелди дораазында эвелчеглиг Съездиге чедир белеткээрин комиссияга сүмелээн. Эвелчеглиг Съезд бүдүүзүнде төп болгаш бистиң республиканың солуучуларынга Конституцияның ажыглыы төлевилелин дарлаан. «Россияның коммунистери» депутаттар фракциязының белеткээни немелде төлевилел бир неделя эрткенде, солуннарга база парлаттынган.

Немелде төлевилелдиң тургустүнүп келгенинге чүгле байыр чедирип болур турган ийик. Од ийи төлевилелдиң эң дээре эрге-хоойлу норма-чижектерин ап, олар ботботтарын долдуруп, байыдып болур ийик. Бирги болгаш ийиги төлевилелдерниң авторлары ниитилел хөгжүлдезинин ниити концепциязы барымдаалаттынмайн барган. Бирги төлевилелдиң авторлары бүгү хоойлукчудулганың юридиктиг баазазы, күрүне болгаш ниитилел амыдыралының эрге-хоойлу үндезини болур документтини бистиң ниитилелливиске саналдаан.

Немелде төлевилел мооң мурнунда конституциялардың бүгү четпестерин бодунга хевээр арттырган болгаш колдуунда декларация болуп арткан. Социалистиг идеологияны оон үндезини болдурган, а бирги төлевилели идеологиядан бүрүн дашкаар болган.

Хоойлу үндүрер дээди орган —РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи кандыг оруктап чоруп турарын төлевилелдер парлаан сөлүнде эрткен үеде бадыткап көргүскен.

Бир чыл бурунгаар болуушкунну, бистиң республиканың Дээди Советиниң 1990 чылдың декабрьда сессиязын ап көрээли. Ийи төлевилелди сессия чугаалажып көрген. Улус депутады болгаш реском секретары Д. Л. Тинмей сессияга он минута дургузунда илеткел кылган. Конституция комиссиязының белеткээн төлевилели чонга удур бүржаз төлевилел-дир деп мегеглээн болгаш «Россия коммунистериниң» төлевилелин чүүлдүг деп санаарынче депутаттарны кыйгырган. Конституция комиссиязының кежигүнү Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң комиссиязының төлевилелинден ойталаан ёзулган илеткелчини деткээн. Д. Л. Тинмей республиканың партия солуннарынга төлевилелдер дугайында чүүлдер бижээн. Конституция төлевилелдерин чугаалажып көөрү республикага оон-биле колдуунда доозулган. Конституция комиссиязының белеткээн төлевилелин деткээн кижилерниң чүүлдери республиканың партия солуннарынга ынчан парлаттынмаан.

Чыл эрткен. Бәрык съезд бүргузунге амгы күштүг Конституцияга өскерилгелерни болгаш немелдерни киирип, конституция хоойлударын хүлээп ап келген. Бүгү таварылгарда олар бирги төлевилелдиң авторларының эрге-хоойлу концепциязына колдуунда дугжүп немелде төлевилелге дүүшпейн турар. Конституция комиссиязының чедир ажылдап кылынган төлевилелининг чаа эдилгезин октябрь 11-де «Российская газета» солунга парлаан. Хамаатыларның, бүгү деннел депутаттарының, республикаларның, Дээди Советтиң комиссияларының хөй санныг саналдарын шала барымдаалап көрген. Төлевилел улам тодаргай болу берген. Ниитилел керээсиниң концепциязы төлевилел тургузуунуң үндезини болган. Конституция төлевилели социал күрүенниң, социал рынок ажыл-агыйының принциптерин барымдаалап, социал адырга күрүенниң хүдээлгелерин тодаргайлап турар.

Конституцияның ол төлевилелиниң талалакчызы болуп, ону ажылдап кылган кижилерниң үзел-бодалдарынга каттыжып, оларның саналдааны конституция реформазының концепциязын деткивишаан, бо чүүлдү бижип, ук төлевилел федерация хевирлиг чаңгыс аай Россия күрүнезин хевээр арттырар арганы бээр дээржинге бүзүреп, оон талалакчыларының саны көвүдүүр дээржинге идегээр меч. Конституция төлевилелин калбаа-биле тайылбырлаары эргежок чугула. Чүге дээрге Конституцияны бүгү чонуун бадыдаашкыны-биле хүлээп алыр деп бодаар мен. Хамааты бүргузу бодуунун балыдаашкының мелередиг ёзулбиле бээр болгай. Конституцияның төлевилелин бүгү чонуун бадылаашкыны —референдум-биле хүлээп алыры оон авторлары саналдап турар.

Төлевилелдиң бирги кезээнде Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезинниери: күрүне суверенитедин, кижи эргелерин болгаш хосталгаларын чугулалап көөрү, чонуун эрге-чагыргазын, политиктиг плюрализмни, рынок ажыл-агыйын, социал күрүнени, эрге-чагырганың шын хүвааладазын, хоойлуунун дээди эргелиин, Россия Федерациязының ажык болуурун, ону делегей ниитилежилгеининге киириштирерин айыткан. Ол болүкке чамдык өскерилгелерни чүгле Россия Федерациязының референтумбиле киирген туруп болур. Чезиги чүүлдү (федералдыг курсив) референтумдан аңгыда, немелде негелде үзүүлээр өскерткен туруп болур республикаларның болгаш черлерниң үштүң ийи кезээнден эвээш эвезинин чаңгызөөрежилгези негеттинер.

Россияның конституциязыг тургузуунуң үндезини чүл?

Россия Федерациязы болза суверенниг, демократтыг, социал федеративтиг болгаш ынча улустарның төөгү таласы-биле каттышкан эргежилгелиг күрүне болур деп төлевилелде айыткан. Күрүне, оон органнары, албан черлери болгаш албан-дужаалдыг кижилери кижи болгаш хамааты мурнунга харыысалгалыг ниитилелдиң кандыг-бир кезээзинге эвес, а бүгү ниитилелге бараан болур ужурлуг.

Кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының мурнунга хөй-ниитиниң эрге-ажыктарын чугулалап көөрүн бистиң күрүневиске хөй чылдар дургузунда конституция ёзугаар быжыглаан турган. Кижини күрүнениң улуг машиназынга хензиг эрэриил кылдыр көрүп келген. Кижини ынчаар көөр чорук албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш күрүне азы өске-даа органнарның кандыг-даа хөделиишкиннерин агартып турган. Ынчаарга кижиниң эргелерин, хосталгаларын болгаш ат-алдарын, төлептиг чоруун хүлээп көөрү, камгалаары —эрге-чагырганың кол хүлээлгеаи. Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын кызыгаарлаар, казыыр эрге кымда-даа, кандыг-даа органда чок. Эргелерни болгаш хосталгаларны конституциялыг тургузугну күш-биле өскертиринге, сөөк-язы, национал болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле өөскүдеринге, күчүлээшкинни болгаш дайынны пропагандаларынга ажыглаары хоруглуг.

Кижи бүргүү чурттаар эргелиг. Кижиниң амыдыралын күш-биле кым-даа үзүп болбас деп, Конституция төлевилелининг 21 чүүлүнде айыткан. Шаажылап өлүвөр шиитжелги күш чок болдурарының талалакчызы мен. Ынчалзажок хөгжүлденің амгы үе-чадазында дээди хемчегни арттырары чугула, ынчалзажок ону каржы-дерзии ёзу-биле өлүрүшкүннерге каматарыштыр ажыглаары чүүлдүг болур деп санаар мен. Мен бодаарымга, күрүне эргилдезин кылыр оралдажыышкын дээш, шпионаж болгаш оор херектер дээш дээди хемчегни ажыглаары чугула эвес.

Кижи эргелериниң талазыбиле делегей керээлерине дүүштүр кижи эргелериниң дугайында чүүлдү төлевилелде тодаргай айыткан. Чүртүнга хостуг келир, оортан хостуг чоруур кижи эргезин Конституция төлевилелининг чогуур балүүнде бир-ле дугаар быжыглаан. Өнчү эргелерии, оон иштинде хүү үеүн эргезин төлевилелде база киирген. Ынчаарга кижи эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының идегелдиг механизми эргежок чугула.

Конституция төлевилелинде көрүнген бистиң эрге-зирвисти боттандыраринын чамдык кол магадыла тыныы тайылбырлаары чугула. Бирги ээлчегде кижи бодунуң эргелерин боду камгалаарыы онзалап айыткан. Хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннерби-биле кижиге чедирген когарадыы хамаатыга эгидер хүлээлгени күрүне бодунга хүлээнип ап турар.

Амгы күштүг Конституция ёзугаар кижини тудуп хоругдаарынга прокурорнун чаңгызөрели үнезин болуп турар. Ынчаарга чүгле суд шиитжели кижини тудуп хоругдаарынга үнезин болуурун чаа Конституцияның төлевилелининде айыткан.

Чаңгыс чүүлге Конституцияның бүгү төлевилелин тайылбырлаары болдунмас. Ынчангаш кайы төлевилелекти болуп турарынга хамаарыштыр улус депутаттары, сөвүкчүлээ ыын билип алыр кылдыр, оларга дузалаары

Юрий СЛОБОДЧИКОВ,
Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы.

Сөөлгү каш неделяның дургузунда Чечен-Ингуштуң тайбың чери масселыг корумчурум үрээшкиннериниң болгаш боо-чепсектиг сегиржип алышкынналрның девискээри апарган. Күрүне албан черлерии эелеп ап, үрегдеп турар, кижилер өлүп, үйбилай үүлгедиглер болуп турар. Ол бүгүиүн чылдагааны — чечен улустуң ниити-национал конгрезиниң күүскомунуң болгаш оон баштыцнарының конституцияга дүүшпес, эрге-хоойлуга чөрүшкек хөделиишкиннери-дир.

Политиктиг чугаалажышкынналрның шугуму-биле ап чорудуп турар бүгү хемчеглер тайбың байдалды, хамааты чөпшээрежилгени чедип алыр арганы бербейн турар. Ниити-национал конгресстиң күүскомунуң удуртукчулары байдалды улам чидиглендирип, тургузуп алганы «национал гвардияның» чепсектиг отрядтарының дузазы-биле эрге-чагырганы холга алыр бодап тураралр.

ЧУРУКТА: Чечен-Ингуш республиканың пайысылалы Грозныйда митинг үезии.

Р. Диктің фотозу (СЭТАның фотохрониказы).

200 РУБЛЬ ҮНЕЛИГ АКША

МОСКВА, октябрь 29. (СЭТА). ССРЭ-ниң Күрүне банкызы октябрь 30-деи эгелеп ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1991 чылдың хевириниң 200 рубль үнелиг банк билединиң (акшазының) эргилдеже үндүрер.

200 рубль үнелиг 1991 чылдың күрбанк биледи (акшазы) доора дургаар кежилген тускай удазынныг ак саазында парлаттынган, бир талазында калбак ак черлиг, ында В. И. Ленинниң барельеф чуруун көстүр-көзүлбес кылдыр кылган.

200 рубль үнелиг акша 1961 база 1991 чылдарның акшаларының хевирин барымдаалай кылдынган.

Амгы үеде эрилдеже чоруп турар акша демдектери-биле кады 200 рубльдиң ол акшаларын төлелгелерниң бүгү хевирлеринге бодунуң көрдүнген үнезин ёзугаар үүлээп алдынар, а ол ышкаш банк албан черлериие база Харылзаа министерствозунуң будурулгелеринге кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка агар база саназында саннарында, акша салыышкыннарында, аккредитивтерге болгаш шилчидилгелерге хүлээп алыр.

ХОСТАЛГА ТУРАСКААЛЫНЫҢ КОНКУРУЗУ

ТАШКЕНТ. «Озотлик» («Хосталга») тураскаалдың төлевилелин ажылдап кылырының талазы-биле конкурсту Узбекистанда чарлаан. Ону Мустакиллик (Хамаарышпас чорук) шөлүнге — чоокта чаа эде адаттынган Ташкентиниң В. И. Ленин аттыг шөлүнге тургузар.

Конкурстуң киржикчилеринге кол негелде монументалдыг уран чүүлдүң аргалары-биле республиканың хамаарышпас чоруунуң тезаазын, оон национал чаңчылдарын, чүс-чүе чылдыг культуразын илередип көргүзери болур. Төлевилелдерни хөй-ниитиниң чугаалажып, сайгарып көөрүнге киирер. Тиилекчиге 10 муң рубль акша шаңналыи дазаан.

ЧУРТТА СПИД АЙЫЫЛЫ

МОСКВА. «Кел чыдар айыыл дугайында бүгү-ле арга-биле дыңгадыры, бүгү коңгаларга дүвүредири чугула. СПИД — кам-хайыра чокка, чайлаш дивейн халдап кел чыдар»— деп, РСФСР-ниң Санэпидхайгааралкүркомунуң СПИД талазы-биле кол специализи Н. В. Сироткина «Правда»га» интервьюзунга медеглээн.

Сентябрь 1-де байдал-биле алырга, республикада оон вирузуи чыпшырып алган 502 кижи, оон иштинде 267 бичии уруглар бар. СПИД вирузу оон аңгыда, 346 дашты кижилерде бар. СПИД-тен шуут аараанар 55 кижи, оларның 33-ү өлген.

«СПИД инфекциязы РСФСР-ниң 44 областарында, республикаларында демдеглеттинген. Ол дээрге чүгле тодараттынганы ол. А херек кырында СПИД вирузун чыпшырып алган кижилер бисте та чеже, ону кым-даа билбес»— деп, кол специалист сагындырган.

Мындыг сан база дүвүретпес арга чок: сөөлгү беш чылда СПИД вирузунуң эдилекчилериниң саны чүгүрта 20 катап кеүдээн.

(СЭТА).

АЖЫЛГЫР ХООЧУННАР

Чыраа-Бажында кызымакай ажыл-ижи, уруглар кижизидилгезинге, ог-бүле амыдыралынга-даа үлегерлиг Комбукай Балчир-оолович биле Тас-Уруг Бора-Хөевна Кууларлар чурттап, ажылдап чоруурлар.

Оларның чурттап эрткен ажыл-агыйжы узун оруун бо бичии чүүлге доктаавайн, бо берге үеге дүүштүр олар кандыг амыдыралды орулганы салган, оозун канчаар боттандырып турарын аныяктарга-даа, чамдык хоочуннарга-даа чижек болзун дээш кыскаладыр бижидим. Тывавыста хоочуннар кончуг хөй, оларга чоргаарланыр бис, бистиң амыдыралывысты чаартыр дээш хөйну кылганнар. Ынчалза-даа хоочуннарның амыдыралга, кижизидилгеге, ажыл-херекке киргилгези аңгы-аңгы апаары, харын-даа чамдыктары мурнундагы туружун өскерткеш, чондан хоорлу-даа бергилээри хомудавчыг чүве-дир.

Комбукай Балчир-оолович биле Тас-Уруг Бора-Хөевна пенсияже үнзе-даа, чаңгыс-даа хүн уруг-дарыг, аныяк-өскен кижизидилгезинден, ниитинин ажыл-херээнден, чонундан шуут хоорулбадылар. Бора-Хөевна биеэги-ле чаңы-биле ясли-садиктерде чаштарның, оларның кижизидикчилериниң араазында арга-сүмелиг ижии уламчылавышаан. Балчир-оолович совхоз бүдүүлгезинде бодунуң шаа-биле кылыр-ла ажылдарда киришпишаан, экономикага үлүүн киирерин кагбаан. Чыраа-Бажынга баштайгы арендаторларның бирээзи ол болган.

Арендаторлар Комбукай, Тас-Уруг Кууларларның ажылының түнелин көргүзерге: совхозтуң 50 баш 115 килограмм дензилиг молдургаларын семиргизип-биле керээ чарып алган. Бодунуң кодан-девискээринге ажаараш, совхозтан алган сиген кезер шөлүн, одарладыр черлерин чеп ажыглап, совхозтан техниканы албайн үүле аът кужун ажыглап, ажылды хол-биле кылып турааш, чемии белеткээш, оон-биле чемгерип, эки ажаап-тежээп келгенинден, күрүнеге (совхозка) дужаар дириг дензиии бир башка онааштыр ортумаа-биле 350 килограмм чедир семирткен. Бодамчалыг ажылдың түнелинде арендатор ог-бүле чарыгдалдарны төлеп каапгарга-даа, бодунга орулгазы 15 муң ажыг рубль болган. Аренданың ажылының түнелин көрээш Балчир-оолович, Бора-Хөевна орта соксавайн, ажыл-агыйны чорударының чаа хевири — фермер (арат ажыл-агый) айтырыын ханы өөренип алгаш, ону кылырыбиле «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязынга, суму Советиниге айтырыгны тургузарга, ол үеде чаа эгелээнбиле чүве ийикпе, азы.., билдинмес чылдагаан-биле эки харыы болдунмайн барган, дорту-биле чугаалаарга, деткивейн барган хире.

Олар орта-даа ундаравайн база бир сорулганы салгаш, тутчуп киргеш, оон эки түнелдн алганнар. Тодаргайлаарга, олар картошка остүреринче, мал чеми белеткээринге ажыглаттынмас шөлдерни ажыглаар ажылче киргеннер. Чыргакы унунда кызыл-хараган дуй үнген, суггаргын болур кончуг сиген үнер, картошка остүреринге тааржыр шөлдүң хараганын кандыг-даа техника ажыглавайн, хол-биле арыглааш, ону сайгарып, суггаргын, боттарының бажың чанында шөлүнге олуртуп турган картошказының үрезинин тараан. Бо бүгү берге, хөй ажылды колдуунда-ла бодунуң аъды, оон херексели-биле кылган. Оларда амдыызында хүү трактор чок. Дилегии АҮК-ке үш чыл бурунгаар киирген, оон харызы ис чок читкен. Аштаан шөлүнге 4 шоодай картошка олуртказы, 29 шоодай, барык 2 тонна хире чаагай дүжүттү ажаап алган. Оларлан ырак эвесте техника күжү-биле кылган совхозтуң тускай картошка звенозунуң дүжүү оон чавыс болган. Сиген шөлүнден 30 тонна сараатты салган.

Комбукай Балчыр-оолович бо күзүн совхозтан шарыжыктарны (арендага) алгаш, семиртирин планнап алган, оон малының кажаазы, серизи, мал чемгерер чери болгаш малга чеми четчир.

Токпак-оол САРЫГЛАР,
Чеен-Хемчик район.

Культура амыдыралы

АРГАЛАРНЫ ТЫП ТУРГАШ

Бай-Тайга райүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи С. И. Самбый-оолга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, дараазында айтырыларны салган.

— Культура албан черлериниң материалдыг баазазын экижидер дээш килдис кандыг хемчегларни ап турарыл, Светлана Ирритовна?

— Кандыг-даа бүдүүлгениң азы организациянын чедишкининг ажылдаарыы материалдыг баазадан хамааржыры хөйге билдингир. Ындыг болганда райкүүскомнуң удуртулгазы, килдис культура албан черлериниң материалдыг баазазын экижидеринче болгаш быжыглаарынче кичээнгейни салып турар. Район болза уран шеверлериниң чурту болганы-биле бисне чурулга школазын тударын эргежок чугула болу бергенинден оны бо чылын ажылдага киирдивис. Сентябрь 1-ден бээр ол ажылдап эгелээн. Хөй санныг уран шеверлерии, чурукчуларны белеткээр таарымчалыг байдал бисте тургустунган. Боийн каът школаны райониуң септелге-тудуг участогунун тудугжулары кылып берген. Оон ангыда Тээлиде уругларның музыка школазын алгыдып, ийи өрээлди немей туткан. Өөреникчилерге-даа, башкыларга-даа элээн таарымчалыг байдал ам тургустунган.

Ажыглап турарывыс культура бажыннарының, библиотекаларның ажыглалыи экижидеринче, материалдыг баазазын быжыглаарынче сагыш салып, элээн ажылларны кылган бис.

— Культура албан черлерии кышка белеткээниге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Амгы үеде культура албан черлериниң септелгезин кылып алыры берге айтырыгның бирээзи болуп турар. Чүге дээрге септелгеге хереглээр тудуг материалдары ховартаан, ынчангаш ону тып алыры кончуг берге. Ындыг-даа болза хүлээнгени күштүг болганда, боллунар-ла хемчегларни ап турар бис. Районнуң библиотекалары кышка белеткелин бо чайын эрте дооскан. Культура бажыннарын септел алыры дыка берге байдалдыг болган. «Тээли», «Кара-Хаа» совхозтарының культура бажыннары (директорлары А. Е. Дандар-оол, К. С. Авыр-оол) септелгени эрте, шынарлыг чорудар дээш ажылды организастыг чорукан. Тээлиниң, Бай-Талдың культура бажыннарының одалга системаларын кылып дооскан. Амгы үеде Кызыл-Дагның Культура бажыныың чарылган батареяларын кылып турар, ону чоокку үеде доозар. Бергелер турза-даа, культура бажыннарын кышкы үеде доктаамал ажылдаарын чедип алыры-биле септеже чогуур чүүлдерии бо айда кылып доозарын планнаап, ажылдап турар бис. Культура албан черлериие кышкы үеде одаар хөмүр-дашты, ыяшты четчири-биле дүжүрген.

— Культура албан черлериниң ажылдакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалларны тургузары чугула дээрии кымга-даа билдингир. Олче угланган кандыг хемчеглерни киллие ап турарыл?

— Культура килдизи ажылдакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалларны тургузар дээш хемчеглерни ап турар. Кол кичээнгейни чурттаар бажыннар-биле хандырарынче кичээнгейни салган. Культура ажылдакчыларынга ийи өг-бүле чурттаар бажыңны тудар бис. Дузалал ажыл-агыйлыг болурунуң амгы үеде ажыктыын барымдаалаш, ногаалар өстүрер теплицаны тудуп эгелээр, ону ажыглалга киирер. Амдыызында хөй эвес ешкүнүү азырап турар бис, оон баш санын көвүдедирии көрдүнген чүве. Тараа садарын организастаар бис. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады-биле дугуржуп алгаш, айда ийи удаа эът продуктуларын культура ажылдакчыларынга садып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, культура килдизи мурнунда үстүнде айтырылларже шоолуг кичээнгей салбайн турган, амгы рынок экономиказынче шилчип турар үеде хүн бүрүү кичээнгей салыры чугула болу берген.

— Республика-даа, район-даа ужур-дузалыг янзы-бүрү культура хемчеглери сөлгүн үеде эртип турары кончуг экижидер. Оларны организастап эрттиреринге чарыглаар акша-көпеек эвээш эвес керек болгай. Ындыг көрелгй четчип турар бе, Светлана Ирритовна?

— Шынап-ла, бистиң районга улуг хемчээлдиг көрүлделер, культура хемчеглери сөөлгү үеде элээн көвүдээн. Чүгле бо чылын безии республиканың агитмультбригадаларының көрүлдези, «Идамчаптың хөгжүмнери» деп аас чогаал байырлалы эрткен. Оларның шүүделинге чарыгдаар акша-көпеек бисте шуут чедишпес, оон уламындан бар хөрөңгини кырганып чарыгдаар ужурга таварыын турар бис. Шак ындыг байдалдыг чорук чамдык эрттирген культура хемчеглериниң утка-шынар чок болурунга, кижилериң идепкейии, совуургалын көдүрериие шаптык болуп келген. Көрүлде, конкурс, ужуражылга, көжээ болгаш өске-даа хемчег бүргүү солуи, ханы утказынарлыг, кижизидикчи рольдуг, хөй кижи киржиичилиг болзуи дээш ажылдап эгелээн бис. Орта чарыгдаар хөрөңгини кандыг-бир ажыг-биле тып алырын орааладжып турар бис. Культура ажылдакчылары боттары оюн-концерт көргүзүп тургаш, ажыллап алыр болгаш оон-даа өске.

«Идамчаптың хөгжүмнери» деп аас чогаал байырлалы Тээлиге болуп турган хүннерде «Деткимче хааржаана» деп тускай хааржакты тургускан. Ону кылганының кол-ла сорулгазы болза, культура албан черлериниң ажылын экижидерииге деткимче, дуза көргүзери-биле акша-көпеекти коллективтерден, ажылчы чондан дилеп, чыып алыры болур. Ол дугайында ажылчы чонга тайылбыр ажылын чоруткан, ону организациялар, кижилер күзелдин-биле деткиир болду. «Тээли», «Бай-Тал» совхозтар (директорлары А. О. Хертек, Ч. Х. Хертек) деткимче кылдыр 2-2 муң рубльди культура килдизиниге берген. «Кызыл-Даг» совхоз, коммунал-ажыл-агый бүдүүлге эргелели болгаш орта чыылган чон, республиканың аңгы-аңгы районнарындан келген аалчылар «Деткимче хааржаанга» боттарының үлүүн киирген. Күш-ажылчы коллективтер, ажылчы чон культура ажылын экижидер, солун утказынарлыг болдурар дээш сагыш салып турарын оон бүзүреп кордувус. Бо ажыл уламчылаар.

Таяп-оол ХЕРТЕК бесе-далашкан.

Бөмбүрзектиң судалы

ЖАК АТТАЛИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН. Совет республикаларның аразынга дайының шыңгыы айыылы болгаш элээн каш совет хоорайларга аш-чуттуң кыжаныышкыны ам келир кыжын тургустунуп келир магатчок деп, чаартылга болгаш хөгжүлденин Европа банкызының (ЧХЕБ) президентизи Жак Аттали медеглээн. Лондонда турар ол банкының президентизинин интервьюзун Британияның «Чэнил-4» телекомпаниязы дамчыткан. Бир эвес Барыын чүктүң талазындан дэштиг дузаламчыны ССРЭ-ге бербес болза, социал-экономиктиг бууралшкынның кыжаныышкыны Совет Эвилелиниге тургустунуп келир болгаш ол чорук национал-социализмниң болгаш популизмниң өөскүүрүнге чедирер апаар ийик деп, ол чугаалаан.

ПАРЛАМЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫ ВАРШАВА. Эрткен воскресеньe хүнүнде Польшага парламент соңгулдалары болган. Соңгулдалар дугайында баштайгы түнелдерии ёзугаар алырга, соңгукчуларның идепкейлии дыка чавыс — чүгле 40 хүү болган. Демократтыг эвилелдиң — чурттуң премьер-министри турган Тадеуш Мазовецкийиин партиязының кандидаттары элээн улуг чедиишкиннерни парламент соңгулдаларының үезинде чедип алган. Оларның кандидаттары соңгукчуларның бадылаашкыннарының 13,4 хүүзун алган. Чөөн үзелдиг демократтыг күштерниң эвилели база эки түнелдерлиг болган, олар бадылаашкыннарның 12,9 хүүзун алган. Үшкү черде — католиктиг шажын төлөөлекчилери, олар соңгукчуларның бадылаашкыннарының 9,4 хүүзун алыр аргалыг болган.

МЕСИЛДЕЖИИШКИННЕР КАТАП ЭГЕЛЭЭН

БЕЛГРАД. Хорватияның дүшкүүрлүг районнарынга үр эвес үеде мөржымның соңлүнде чепсектиг месилдежиишкиннер эрткен воскресеньe хүнүнде база катап эгелээн. ТАНЮГ агентилелдиң корреспондентилериниң дамчыткынын ёзугаар алырга, республиканың чепсектиг отрядтарының болгаш Югославияның улустуң армиязының кезектериниң аразынга чепсектиг тулчуушкуннар болган.

Далмацияның болгаш Барыын Словенияның районнарынга турган Югославияның улусчу армиязының кезектерин Хорватияның чепсектиг отрядтары артиллерия-биле боолаан сөөлүнде месилдежиишкиннер катап эгелээн.

КҮРҮНЕ СЕКРЕТАРЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Чоокку Чөөн чүкте байдалды таарыштыр шиитпирээр талазы-биле конференцияның ажыглышкынынга ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевту болгаш АКШ-тың президенти Джордж Бушту чалаары дыка чугула болуп турар деп, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер медеглээн. Эй-би-си телекомпанияга ол интервью берген болгаш Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференцияны белеткээринге Совет Эвилели чугула рольду ойнаан деп онзалап демдеглээн. Совет талаың ойнаан чугула ролю — Барыын болгаш Чөөн чүктүң аразынга удур туржуушкунуиуң соксаавының база бир тодаргай херечизидир деп, АКШ-тың күрүне секретары чугаалаан. Эвээш эвес араб чурттар-биле, ындыы палестиннер-биле Совет Эвилелиниң харылзаалары багай эвес, ынчангаш ол эки харылзааларны конференция белеткелиниге ажыглаан деп, Дж. Бейкер демдеглээн.

ДЕЛЕГЕЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ БОЛУР

ПАРИЖ. Чоокку Чөөн чүк талазы-биле делегейниң тайбың конференциязы бо чылдың октябрь 30-де Испанияның пайысылалы Мадрид хоорайга ажыттынар. Аиаа холбаштыр Палестииаиы хостаар организацияның (ПХО) күүскомунун даргазы Ясир Арафат медеглел кылгаш, эжелеткен араб девискээрлерден Израиль үнүп чоруткан сөөлүнде ында еврей суурларыны бузар апаар деп чугаалаан. Делегей эргезиниң болгаш дүрүмүнүн норма-чижектеринге чөрүштүр араб девискээрлерге еврей суурларыны туткан турган деп, ол демдеглээн.

Ам болур делегей конференциязы Палестии күрүненииң кызыгаарларын анталаарыы-биле доозулган туруп болбас, харын делегейниң ол районунга бижыг тайбының хандырарының чугула айтырыгларын шиитпиөлеп көөр ужурлуг деп, Я. Арафат медеглээн.

АВАЛАРНЫҢ ОВУРУ

(Хоочун артист чораан болза, кашпла хонгаш төрүттүнгенинден бээр 70 чылын демделээр турган ийик).

Республиканың хоочун артистериниң бирээзи ол хөглүг утбай-биле радио, телевидение черлериниге болгаш солун редакциязына ажылдап чорааш, кашпаа ужуражып, чугаалажып, хөөрежип-шаг болган мен. Ооң бажыңынга кирип, сүттүг шайын ишкеп, амданыг аъш-чемин чоогланып мен. Кажан-амгы театр сезонну ажыттынар деп баарга, ол сураглыг артистиң овур-хевири караамга чуруттунуп келгеш. Ооң-биле сөөлгү ужуражылгамны база сактып келдим. Хөгжүм-шиин театрынга шевергин кеттингеш, базымнары оожум, бажыңың дүктерин чыжыр алдын хураа-биле каастап алган чүве дег, буурарып калган, шаг чок-даа болза, эрес характары кыптыккан, дүрт-сыны арай назыдап кырый берген-инден дугланчак апарган угбайга бир-ле кижиге тырттырары-биле чоруурум ол-дур ийин деп турда, чүгле экилежип эрткенимге хомудаан мен.

Сагыжымга чүге-ле ийик, бир шүлүүмнүң ыңдыг олуруглары кире хонуп келди:

Ооң кээрге чараш чечек
Олуп-падып калыры дег,
Шагы кээрге кижи оваа
Салымындан чайлавас-тыр.

Ооң-өөрү чону-биле
Өнүүп-төрел чоруп-чоруп,
Чайлыг өлүм аспаанзыва
Караш дээрге—каража-лыр.

Ийе, бойдустуң чаяалгазын канчаар боор. Үнүш-бойдус-даа, кижи амытан-даа салымзының сөөлгү дүнү кээрге, ол-ла чүве ийин. Ол үгбайның бир-ле катап, «Чечек ышкаш оюп калган, черден ырап, сылдыстыг орайче ужа бераимзе, силерни кырынардан карактап чорааш-мен аан» деп башктактаның органы сагыжыга бир-ле дүвүрелди ийиин келир. Ам театр уран чүүлүнүң ол хоочунунуң дүтээн силерге таныштаарын көрейн.

1936 чыл. Ынчан Тывага «театр», «артист» деп чаа сөстер тыптып келген. Салым-чаяанныг, таланттыг аныяк ооллар, кыстар найысылап Кызылга аъттыг, чадаг чедип кээп, артист ооллур күзелин илередип, уран талантынын бараалгадып, шилиттирип турган. Оларның арасынга Барын кожуунуң Аянгатылан келеп, хын дээн чалыы назынныг, чаа-да он сестээн, аревэчи аныяк кыс база турган. Долбанныг кызыл чаактарлыг, дозур кара характарында отчугаштар кыптыккан, хулумзүрей шыраилыг, ортумак чүүге сыныг, тыва шыва-тон кеткен, узун кара кежеелерин чарын ажыр салып балырыпкан чалыы кыс хөгжүм-шиин театрының сценазынга аът баштыг бызаанчы тудуп алгаш үнүп кээрге, чыылганнар болгаш артистер чылыы-биле уткаан. Ол девилеп сүрээдээниинден сугда ыяш дег, кынмы-берген. Ынчалза-даа ол күүседигден ооң салым-чолу шиитпирлеттинер деп чүвени ооң-кончуг эки билип турганы чугаажок.

Ыяшсылыг, кударанчыг, хөглүг аялгалар каттышкаш, чыылганнарның сеткил-сагыжынга кандыг-ла бир таалалды болдурукан. Хөглүг-баштак, чугаакыр ол бот-тывынгыр артистиң салым-чаланныын, суидулуун өөренип көргеш, театрга артист кылдыр арттырып алган. Болду дег хөй санныг солдан, кыстарның арасындан ынчаан шилиттинге өргенинге аныяк кыс өөрүвес аргажок болган. Ынчан-на театр уран чүүлүнүң чажыттарын шингээдип апкан, уран талантыгы чонга тарай берген артистер Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Виктор Кек-оол, Александр Лаптан болгаш өскелер-даа аныяк кыска ажыктыг аргасүмени берген. Чонның сагыш-сеткилинге уттундуроас овур-хевирлерни арттырар, уран талантыгын билиг-биле хаяы холбаштырар сорулгабиле Ольга Ензак Кызылга ажыттынган уран чүүл училищезиниң баштайгы доозукчуларының бирээзи болуп, артист болурунуң шыңгызга бижиин холга алган. Ынчангаш 1945 чылда ол улус чонга уран салым-чаяаны-биле бараан оолуп эгелээн.

Төлү меңээ эриг баарлыг
Төрел чонум эргикээр мен.
Төнмес-батпас ажыл-ижим
Төдү ырлап чоруксаар мен.
Арат чонум, төрээн черим
Аас-кежиим судалы бооп,
Чүрээмге кээп хомустаарга,
Чүден артык ойнаксаам кээр—деп ынчангы көрүкчүлер мүрнунга оодунуң сагыш-сеткилин аныяк артист Ольга Ензак мынчаар илередип турган. Ооң шиге, концертке ойнап турганын, овур-хевирни чедир илерет-пээн дээш чеме дыңнап чораанын, ажылынга, амыдыралынга таварыжып турган болуушкуннарын коптарыпдаа тургаш канчаар. Кижи кижи-ле болгай. Бодунуң төрээн чонунуң мурнунга ак сеткилдиг кижи болуп ол арткан.

Чылдар нотаан чазы-биле хол тутчуп, мендилежип, солчуп эртип тургулаан. Ольга Чыртакпаевна Ензактың амыдыралынга база-ла улуг оскерилгелер таварыжып эрткилээн. Тывaның ужар чүүлүнүң хоочуну, ооң кады чурттаан хайыралыг эжи Алексей Ензак каш чыл оруннаар аарыга таварышкан, «ужуп» чоруй барган. Салым-чолун доңнаштырган ынак эжиинден чарылза-даа, соон салгаар уруг-дарыглыг арткан. Ол 54 чыл дургузунда чонунга бараан болуп, театр-биле амыдыралын холбап келген. Бо үениң дургузунда ол сезен ажыг каатантаттынмас, бот-боттарынга демейлешпес овур-хевирлерни тургузуп шыдаан. Ооң ойнаан шилерин салаа база-был санаары безин берге. Сөөлүүредир ол эриг баарлыг, эрним аваларның, кыргаан-аваларның овур-хевирлерин тургускулаан. Чалыы кыстар ойнап чораан кижи назы-хары улгадып келирге, улуг назынныгларның овурун ойнаар кылдыр үе-шаг чыгап келгени ол.

Хоочун артист «Дөңгүр-оол», «Хайыраан бот», «Боттанган күзел», «Найырал» болгаш «Нева хемниң эринде», «Арга-ары», «Ынакшыл дугайында тоолчургу чугаа» болгаш өске-даа тыва, орус шилерге база чедишкинниг ойнап келген. Овур-хевирлерни диргизи оюлап талазы-биле ол үгбай кайгамчык-ла талантылыг. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ольга Чыртакпаевна Ензак киноларга база ойнап эгелээн. Бо дээрге хоочун артистиң уран талантылыының тодаргай херечизи-дир. Ол «Эзиниң тевии», «Чекпениң изи-биле», «Ямбуйнуң карлыштыг четкери», «Улуг Самоед», «Дезискөөр» деп уран-чечен фильмнерге ойнаар аас-кежиктиг болган. Хоочун артизивис бөгүн бистиң аравыста чок-даа болза, ол кинолардан ооң шимчээшкинин көрүп, үнүн дыңнап алыр бис.

Республиканың хоочун артистериниң бирээзи чораан Ольга Ензак театрга ажылдап келген чылдарында бодунуң арга-дуржулгазын аныяк артистерге дамчыдып берген, ажыктыг, өөредиглиг арга-сүмелерин арттырып каан. Ёзулуг дагдыкычы ол үгбай чөптүг дыштанылга—пенсияже үнзе-даа, театрга керээ ёзугаар база ажылдап турган. Ооң кады ажылдап чораан аш-өөрү, дагдыныкчызы болуп чораазы аныяк оолдар, кыстары ооң чымчыгыжыдулуг ажыл-ижин уламчылап, кезек-кезек ооң дугайында сактыышкыны чугааларны бо-ла төөгүдүү бээрлер.

Сарыг-оол КУУЛАР.

БРЕЖНЕВТИҢ БЕЛЭЭН АЖЫГЛАВААН

Бо чылдың майда дүжүрткен Эфиопияның президентизи Менгисту Хайле Мариам совет удуртукчу чораан Л. И. Брежневтиң аназ берген кайгамчык белээ — ТУ-154 Б-2 «Люкс» дээр реактивтиг агаар лайнерин чангыс-даа катап ажыглап өөрбээн. Ол лайнерни тускай чагыг ёзугаар кылган. Ол дээш совет тала 60 млн. долларны чарыдаан. Тускай артык кезектерлиг (ооң өртээ 31 млн. доллар) ол лайнерни 1988 чылда Эфиопияже чорудуп берген. Ол ёзулуг-ла «ужуп чоруур аалчылар бажыңы» дивес силер бе? Ында тускай удуур өрээл база бар. Ында күрүне баштыңчызынга тускай люкс, өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерге, камгалал албанынга салоннарны база кылган. Бо күрүнениң баштыңчызы Менгисту Хайле Мариам ол самолетка чүге черле чангыс-даа катап ужутпаан дээр силер? Ол агаарга болгулай бээр халаптардан-на сезинген боор.

Кызыл-Эник Кудажы

Үйгү чок Улуг-Хем

(Алдын томнуң бирги номунданн эгелер)

(Уланчызы. Эгээп №№ 179-181 «Шында»).

Бир дугаарында, чалыы назынның дүлгээзини болбайн аан. ийи талазында, аныяк кыстарның соруизалыы боор. Москвага эртем чедип алганнарның амыдыралы солун-даа, дүвүреңчиг-даа эгелээн. «Делегейде дескиче чүве чок, октаргайда оргу чүве чок» деп, бурунгулар ирин чидир чугаалап кааннар.

Эң солун төөгүнү база-ла Серемаа эгелээн. Ол чаа божаан үруун ап алгаш, Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга ажылдап турда, Николай Львов бо кылаштаан келген. Шынап-ла.. чадаг базып келген. Бир эвес аныяк ар Москвага Арбаттан Солянкага чеде халып келген болза, ында кижи кайгаар чүү боор. От үеле Тыва аңгы күрүне турган. Москвадан Кызыл-Мажалык чедип алыры амыр эвес. Орук-чиригиң ыңыг нарын байдалында Николай Львовтуң Аянгатыга канчап чеде бергенин ам чүгле бурган башкы билир боор.

Даңгаар-ла Москвага ышкаш аай чүве кайта боор. Бо удаада Серемаа биле Николайның аразынга чугаа бүтпейн барган. Ынча ыракtан түрел чораашаа, чедип келген аныяк эриин аас-кежиин чүгле ол болган — чаа төрүттүнген кыс уруун көрүп алган. Чаш кижиниң бажыңын сарыг дүгү, улуг карактары, ак арны алдыныңда олчаан болган. Ол кайгамчык ол чаш чурумал Николайга оон амыдыралынга артык кылдыр сагындырган.

Түнелиниде Серемаа Россияже чорбаан, Николай база Тывага артып калбаан.

Чаш кызын аалып-чайгап, шаанга киир чассыдыкчассыдып алгаш, Николай чугаалаан:

— Сени бүгү назынымда манаар мен, Серемушкам... Өске кадай албас мен.

Ооң соонда орус ооллуг Николай Львов Аянгаты деп аттыг тыва хемчеегитти кузу база чадаг кыдаштап батыпкан...

Амыдыралга ыңыг үлүрончуг төөгүлер база тургулаар боор-дур.

А Дакый-Сүрүнүң амыдыралынга чүү болганыл? Ол кээргенчиг байтыгай, харын коргунчуг болган.

1938 чылдың декабрь 29-түн хүнүнде, тодаргайлаарга, Чүрмит-Дажы Хемчик-оол, Данчай сугларның «контрреволюстуг бөлүүн» боолап шиитккенинин соонда, ийи-ле ай ажып чорда, № 88 (241) «Хостуг арат» солунга парлаттынган «Дакый-Сүрүнүң хандыр хынаар херек» деп чагааны номчуптарга-ла, херектиң ужуру биллине бээр:

«Улуг-Хем кожуунунуң Хендерге сумузунуң хамаатызы херээжен Дакый-Сүрүң амгы үеде күрүненин база бир чугула чери — эмнелге черинде ажылдап турар кижи тур...

Дакый-Сүрүнүң төрээн адазы болза, шаанда Хендерге хүрээлериниң улуг камбызы чораан Шойдарның оглу. Намбырал деп теократ лама болуп чүве. Шак ол Шойдарларның төрээнинде чангыс-даа арат чыттыг кижи чок, шуптузуу-ла Демчи соржу. Бегзи демчи. Намбырал хелин. Дембей хаа сугларзээн ышкаш арат чонну дарлап, мелчүп чораан феодал-теократ идегеттер болуп чүве...

Контрреволустуг идегеттер Хемчик-ол. Дашпаа сугларДакый-Сүрүнүң чеслелери болуп чүве. Контрреволустуг Хемчик-оолдуң херээ идегээринин мурнунда, Дакый-Сүрүң ол контрреволустуг Хемчик-оолду, оон өөнүң иштин бажыңында-че эккеп шайлаып, болуу Доржуу-биле кады ол контрреволустуг ыт сегинин бажыңынга барып шайлаар турду, допчузу-биле чугаадаарга, контрреволустуг Хемчик-оол-биле оон өөнүң ишти-биле Дакый-Сүрүн Доржу олар экономиктиг болгаш политиктиг ханы харылзаалы кайчаар-даа ажоок тулуп турулар.

Контрреволустуг белүктүң херээ идегээже чедир, контрреволустуг феодал Дашпаның уругларыДакый-Сүрүнүң бажыңынга чүрттап турулар.

Мен болап көөрүмге Дакый-Сүрүнүң эки хынаа көргеш бир шчилиш тывар болза чогуур.

«Улуг-Хем».

«Бир шиилин тывар».

Ол чүү дээни ол?

Билдингир херек-тир: истээр, сүрер, тудар, хорудаар, байысаар, бажыңнаар, шөлүүр, оон кедерезе...

Амыдыралга ыңдыг коргунчуг төөгүлер база тургулаар боор-дур.

Анна Суузунмаа ам орталанып боданырга, Эми деп чер талыгыр орын болган. Ойталаар арга чок, аныяк кижини чүгле «ажылдаар» деп сөс кыйгырып, харындаа дужаап турган. Ол шагда тывалар өдөөнден барык-да үнмес чорааннар, ынчангаш өске черге барып ажылдаар деп чаагай үүле араттарга —чаа чүүл, кижилерниң хууда амыдыралынга база бир хүвискаал болуп турган.

Дөрт чыл бурунгаар Саян ажыр өл-шыкта ыылаштаанны Суузунмаага улуг кичээл болган. Оон ынай ол кара чажыңдан аът кырынга өскен. Ынчангаш кайлачүле Тере-Хөлде Эми чедир узун орук аңаа ыңдыг-ла даржылга болбаан.

Тайга иштинде сыскыла берген бичии суур аныяк эмчиге таныпры, шагда-ла бидири чер ышкаш сагындырган. Ооң чурттакчылары база өске бүгү кижилер дег болган. Алдынчылап эртенинге-не ажыл-ижинче далажып чоруп турганнар. Ыңдыг болганда, кижи бурузунуң хууда чымыжы, ег-бүлези, ажы-төлү база турду-ла ыймаан.

Эмчи кижи келирин Эми алдын уургайыныы эргелээр чери баш удур билир турган боор, оон кадында олар боттары база негеп турган ыйнаан, бажың-балгатты даргалар дораан айтып бергениер.

Анна Суузунмаа-биле эргелээр черниң бир-ле авгазы чугаалашкан соонда чиктии кончуг каш сес октап каан:

— Чурттаар бажыңың ол дуңмам. Дүлгүүрүү Демир-Хаяда, Хирези сруң-дожек, аяк-сава шуптузу бөлен дишкен чүве.

Анна кайгай берген —бүгү чүве белен. Москвага безин ыңдыг эвес болчуң чоп? Ынчаарга ам Демир-Хая деп чүү кижи апарды? Таныпры ат болган. Оскен-төрээн Барык хемидаа сагыжынга кирген. Ынчалза-даа ыңдыг аттыг кижи чангыс-ла Ийи-Тал сумузунда эвес, бүгү Тыва улус болгай.

Тайга ортузунда бичии аяк ийде кудумчулары орта биллиимес суурну кулу Анна ыңдыг-ла далаш чок суурну өөрени аракка, тевээр бар чыткан. Ону ынчаар эмчи сургуулу чанчыктырып кээп. Бажыңнарның дашпаа хөлүнден, [illegible] чаш шилерни [illegible] чаңгыс-даа катап ужуп [illegible] Оон болаарга, [illegible] агаар [illegible] четчир бажыңнар чыыр, хөримнер иштинде эт-септер эвес-есиелиг-дир, ынчап кээрге, соңга шилдери-ле кылагар, арыг болза, ында кадык кижилер чурттап турар ужуруг. Кижилерге алдындан артык чүүл ол-дур. Алдыны черден казып ап болур, а кижилерниң кадыы ыңдыг эвес, оны чилирер болза, ол чер адаанда-даа тывылбас, алдын-биле-даа орнаттынмас.

Чай адакталы берген. Тере-Хөл тайгазының эң-не онза үези. Кат. тоорук бышкан. Суг кара дээр как, агаарны кижи тынып-ла ханмас. Оон үнезин эмчи кижи билбес болза, ам-кым билир боор.

Анна ол-ла бодалы-биле амдыы дарганың айтып берген бажыңынга чеде бергенин эскербээн. Борбак бажың. Ийи бичии соңгалары арыг. Ында херээжен хол иңи бар ышкаш. Эжиктиң Анна сеспи аарак соктаан. Харыы дыналбаан. Эзлери чок бе дээрге, эжикте шооча кедүлбээн. Ол-даа канчаар, чугула эвес демдек-тир, ол шагда тывалар өг шооча-лавас турган.

Анна ам база катап алээп дыңзыдыр соктатылаш, харыы чок боорга, эжикти ажыга тыртказ, шуут-ла кирип келген.

— Ким сен бе? — деп, ыяш үзүк артында таныпры ышкаш ар үн дыңналган. — Ажылдан келгеш, күн кыныы берип-тир мен. Далашпа, аал. Бичии чемнени шаап алыр бис. Тооруктуг черивис ырак эвес. Мен ылап билир мен. Ынаар кым-даа барбаан. Гирей хааннын боодалга кылыр черинден инче чажым аргада чүве.

Анна ыыт чок маңап турган. Эр кижи ынчаар мага хандыр домактаныл-домактаныл алгаш үзүк артындан шалаан көстүп келген.

Бажыңын кылагар дүгүн чолдайтыр таарткаш, шала ийинче чара дыпан алган, савыяа тонуур, кайгамчык карт характарлыг, акыыр чуга шыраилыг, Эмиге черле кеүлбээн аныяк кыстыг эскерип каан, ол кижи умуначиде берген турган. Анна база кайгай берген — Демир-Хая ышканыл. Ол өөренип чорүүр бичии чурунула. Барыстан үш ооллДемир-Хая, Кошкаа-ооп база ооң ачызы Хойлаар-ооп— алдынчылап чобутпан болгай. Тывага ыңдыг үргайлар-ла кайы көвей, олерниң чогум кайызынче чоруй барганын Анна тыныпаан. Чүү-даа бол баштай Кызылче углаанар, ооң соонда сураа читпен.

— Па!

Демир-Хая ооң өске сес тыпшаан, карактарын чодар-даа, оларын үзүү дег ийеннеткилээш, катап-катап көөр-даа. Черле бүзүревээн хирелиг.

— Демир-Хая акый ышкажыл сен? — деп, Анна баштай чугаалаан. --Мынап да келгениңер чүл? Экии, акый.

Өл хаак чинрбейлери дег, чиге салаалардыг холун Анна сунган.

— Айна сен бе? Сени мырыкай танывадым.

— Мен база кайгап калдым, акый.

Демир-Хая база биеэ Барыкка текпек чаваалыг чортуң, чоруур, өшкү кежи чолдак тоннуг, дөңгүр баштыг, хап идиктиг оол эвес болган: хүреп шырайлыг, долу чаактарлыг, семис-чагай, мөге-шыырак, ажылчын дыңзыг холдарлыг, сарыл карактарының оожум көрүжү-ле хевээр артып калган ышкаш.

— Олур, олур, дунмам— дээш, Демир-Хая дүвүрепле үнген. — Күжүр-ле дунмамны. Дүрген чугаалап көр. Айна. Каяа чордун? Кайыын келдиң? Канчап мынчаар кижи танывас кылдыр хуула бергенин ол?

Сандайга олура дүшкеш, Анна кыска-кыска чугаалаан:

— Өөренип чордум. Москвага, Эмчи болдум. Ам мында келдим. Ажылдаар.

Анна дээрге иштинде алаң кайгап шаг болган. шагда Кызылга чедип кээрге таныпры Хүүрекпен. Дакый-Сүрүн суглар турган. Москвага баарга, Анайбан үгбай ында оргаан, ам Эмиде — Демир-Хая. Күш төлү каяа-даа ужар, кижи төлү каяп-даа чоруур деп чугаа бө-ла-ыр.

Ооң Анна:

— Хойлаар-ооп акым база мында чурттап турар бе?— деп дегнйт айтырган.

— Мында боор иймге — даэш, Демир-Хая аяк-шыналан, кагыпаам берген.

— Ам кайдал?

Демир-Хая хулумзүрүүр болган:

— Диспеек-биле кады чорутпем кижи.

— Моортайны канчаары ол?

— Чок, чок аан, моортай эвес. Керчивис орус уругну чаптаан мынчаар чадаар улус бис.

— Кайы. Хойлаар-ооп өлүпип алды бе? Бажыңы?

— Ол кадайын эзертип алган чаңа берген.

— Кайнаар?

— Барыкче болбайн. Ужурашпадың бе?

— Чок. Мен чанмадым. Москвадан дорт мында келдим.

— Солчуп аа, ачымам.

Демир-Хая шай куткан. Ол часкаан чурттап орар болган. Соглары аныг боорга, хөрээжен кижи бар-дыр деп, аныяк эмги соорге, бижен боп-тур. Ында багай чүү деп, бот-боравун ап кижи ыңдыг сеткил чүрттеп олуурга, эки-лиг.

Анна ынчан амырап чугаалаан:

— Мен аалымнан өөренип чорүп турумда, улус мени орус кызаа эзертип кээп, оон деп, башктактанып турдулар.

(Уланчылыг).

КАЛДАК-ХАМАР

Калдак — бо чурукта тураскаадлың артыы талазыбиле агыл баткан чиңге хем ол, аңгы орук ооң үвүн дүргаар чораан. Хамар—таңдысын дээн моол сес. Хамар—бо тураскаадлың ыңдыңда кадыр даглар. Эрги орук оладып эрткен. Ынчангаш бо тураскаал Калдак биле Хамар оруктарының белдиринде турар.

Калдак-Хамар кадыр оруу:
Катып алза, аштап алза!
Кан-яа чычаан мунуп
алгаш
Кааладыр халдып орза!

1935 чылда, Тывага улусчу уран чүүл тургустуунуң турар үеде, бо ырыны С. Г. Тока башпаан болук куль

аптаттар боттары тыптынып турган. Ажылдакчылары Тес-Хемге чогаатканда, Хая-даштыбузар, казар болгаш чаза тепсир херексел чок араттарның канчаар ажылдап турганын Максим биле Каракыс Мунзуктар ам бээш өөрүшкү болгаш чоргаарал-биле чугаалажып ораалар.

ТАР чазаа оруктуң тудуун бүгү чоннуу болдурар, орук тудуунга озук, күскүн-хаай болгаш демир-хүүректер дузалаары көрдүнген доктаалды 1938 чылда хүлээп алган. Оон эгелээш, ажыл шапкышчаал. Ынчалза-даа акша-төгерик, аъш-чем дугайында айтырыг турбаан, ачылгыныызын болгаш хүнеминиң араттар боттары тыптынып турган. Каш базым чер казарын өреге бүрүзүнге ошаап казар, а ону кылыры албаа.

«Орук шырыштар болгаш хая-даш тавартыр эрткен. Ол ёзулуг улусчу тудуг болган» деп, ТАР-ның орук килдизиниң даргазы Ензак сөөлүнде сактып бижээн. Моол феодалдарның, кыдат милитаристериниң, япон садыгжыларның болгаш сарыг пажыныың келген оруу бо. Ону машина чоруур кылдыр тутканындан бээр бо чылын мүгүө 50 чыл болган. Тыва-на улусчу революциянның ойырлалының хүшеринде оо тураскаадлы ажыктаан.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
Чүруун Владимир КАРАСАЛ тырттырган.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртең». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 10-гу, 11-ги сериялары. 9.25 «Чемпионнар-биле кады». 9.40 Уругларның музыка клуву. 10.25 «Бротан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүүү. 12.00 ТМА. 12.15 Барымдаалыг фильм. 12.45 «Альберилче орукка». 13.15—14.15 Теннис. Парижтиң ажык чемпионады.

• • •

15.00 «Үшкү хазын». 15.45 «Минотаврже аян-чорук». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.15 «Поэзия минуталары». 19.25 «Братан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Д. Хворостовский ырлаар. 22.15 Автор телевидениези. 23.10 «Маша». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 00.50 ТМА. 01.05 Теннис. 01.40—02.55 «Хааннар болгаш капуста». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Агым». Телефильмниң баштайгы көргүүү. 9.30 Делегей рыногунче дүлгүүр. 10.00 А. Райкин. 2-ги дамчыдылга 11.00 «Арыг хөлчүкте бажың». 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорголдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.30 Концерт. 15.10 — 15.45 Телефильм.

• • •

ТТ дамчыдылгалары

17.00 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 17.10 Шилиттингеп эдлеп. 17.15 Делегей рыногунче дүлгүүр. 17.45 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер тайылбыр. интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамыктыг удуңар, чаштар!» 20.35 Фил Донахьюның программазы. 21.15 В. Муравьев. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 —00.40 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизиниң ажылының дугайында отчет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Съездиниң дневниги. 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Кызылдың арендалыг «Улетпур бараанчары» каттыжышкынының № 9 «Тулуг материалдары» магазинни будурулгелерге, албан черлеринге, колхозтарга, совхозтарга болгаш кооперативтерге ог кидизин садып турар. Санажылга цилчидилге-биле. 1 кг килистиң ортаа 122 рубль 85 копеек.

КИНО

ОКТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рыцарский замок» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыныды» 9.00, 12.10. Клуб молодежного фильма «Бум» 14.40, «Кошка, которая гуляла сама по себе» 10.30, «Прищелец» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Свидетель» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Молодые годы королевы» (Франция) 14.00, 16.20, 18.50 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуун редакция коллективи.

Редакторнун оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери: □ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-26-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41.
□ сөлүн келбейн барганда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном тидирер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 972.